GESCHIEDENIS DER ATHENÆUM-BIBLIOTHEEK TE DEVENTER

Op de bovenverdieping van het Deventersche Raadhuis bevinden zich de zalen, waarin de stedelijke Boekerij, doorgaans de Athenæum-Bibliotheek genaamd, is gevestigd.

Zij ontleent dien naam aan de Doorluchtige School of het Athenæum, oudtijds meestal het Gymnasium geheeten, tot stichting waarvan jonker Balthasar Boedeker, in 1540 te Deventer geboren en aldaar den 11n Februari 1617 gestorven, en zijne moeder juffer Anna van Twickelo, weduwe van Burgemeester Marten Boedeker, bij testament van den 27n Maart 1584, hun gansch vermogen, behoudens enkele legaten, aan de stad Deventer vermaakten. Maar zij was reeds van ouder datum dan deze stichting zelve. Toen de stad, nog vóór dat jonker Balthasar's weduwe, Johanna ten Grootenhues, den 25n October 1630 op een-en-tachtigjarigen leeftijd kinderloos kwam te overlijden, de volle beschikking over bovengenoemde erflating verkreeg, en in het daartoe ingerichte Lamme-van-Diesen-klooster in de Pontsteeg, de Doorluchtige School den 16n Februari 1630 met een tweetal redevoeringen van de eerste hoogleeraren Henricus Gutberleth en David Scanderus werd ingewijd, was Deventer reeds sinds eenige tientallen van jaren in het bezit eener stedelijke boekerij En mocht deze al niet kunnen voldoen aan de behoeften eener Doorluchtige School, die gelegenheid zou bieden om daaraan de Godgeleerdheid, Rechten, en Letteren en ten deele ook de Medicijnen te beoefenen, zij verdiende niettemin als een veelzins belangrijke boekverzameling te worden aangemerkt, die de nieuwe stichting voor hooger onderwijs zeer te stade kwam.

Men moet feitelijk tot het jaar 1560 teruggaan, om den eersten grondslag dezer boekerij door Deventers Magistraat te zien leggen. Hij kocht toch in dat jaar van de erfgenamen van den overleden pastoor Phoconius diens nagelaten boeken voor een som van 102 ½ goudgulden = 205 ponden, aan (1). Het waren, blijkens de lijst die ons daarvan nog in het Deventer stadsarchief bewaard is gebleven, 46 boekwerken. Daartoe behoorden de geschriften van de kerkvaders Basilius, Clemens Alexandrinus, Theophylactus, Chrysostomus, Cyprianus, Epiphanius, Gregorius Nazianzenus, Johannes Damascenus, Eusebius, Ambrosius, Augustinus en Hieronymus ; verder werken van Tauler, Dionysius den Karthuyser, Thomas van Aquino, de Ecclesiastes van Erasmus, verschil-

(1) Zie Deventer Cameraersreken. v. 1560.

lende Biblia Græca et Latina, de Biblia Germanica Dietenbergii, een Grieksch en een Hebreeuwsch Lexicon, de Libri Sententiarum en, om geen meerdere te noemen, Flavius Josephus, Platina de Vitis Pontificum, den Keulsche kronijk en Sleidanus De quator imperiis (1).

De Magistraat had met dezen aankoop vermoedelijk de bedoeling, om aan de Deventer geestelijkheid de middelen te verschaffen tot beoefening der wetenschap, die haar in die dagen van gisting op godsdienstig gebied zoo noodig was ter bestrijding der ook te Deventer krachtig te voorschijn tredende kettersche meeningen. Hij liet toch, blijkens de Cameraarsrekening van Johan van Dottichem, in datzelfde jaar 1560 door Michel Kistemaecker, « in der Wedeme, d. i. de pastorie, een kast maecken voir dese Stadtsboecken ». Zij bleven daar echter slechts eenige jaren en werden veiligheidshalve den 13n December 1569 op last en in tegenwoordigheid van Peter Doys en Herman van Mouwijck, Schepenen, en Winolt van Mouwijck, vertegenwoordiger van de Meenthe, alle drie kerkmeesters van de Lebuinuskerk, naar het Fraterhuis overgebracht, « vermits », — zooals een kantteekening op bovengenoemde boekenlijst vermeldt, — « die Wedeme met eenen soldaet belecht geworden ende dat die boken tott behoiff der Wedeme am best verwaert solden syn ». Van dezen « Inventaris aller der tot der Pasturien binnen Deventer gehoerigen Boeckeren » werd aan pastoor Mr Johan Oostendorp op 2 Augustus 1570 een door Secretaris Lunijnck geschreven en onderteekende copie overgeleverd, zooals op den Catalogus librorum staat aangeteekend.

Veilig alzoo in Heer Florens-huis opgenomen en broederlijk geplaatst naast de boekerij der Fraters, stonden van nu aan deze stadsboeken mede onder het toezicht van den toenmaligen overste Antonius Bengevoirt en deelden sedert ook in de lotgevallen dezer stichting.

Hoewel nu in den aankoop van de boeken van pastoor Phoconius feitelijk de oorsprong van Deventers stedelijke boekerij is gelegen, ontving deze eerst een aanmerkelijke beteekenis, nadat de strijd onzer vaderen tegen de Spaansche monarchie ook te Deventer ten gunste van de eersten beslecht was.

Op den 11n Januari 1597 toch, deputeerden Schepenen en Raad der stad Deventer uit haar midden de heeren Derk Scharff, Raad, en Otto Roeck en Adolf Donckel, Schepenen, om nevens de dienaren des Woords alle boeken uit kerken en kloosters op een bekwame plaats bij elkander te brengen en alzoo mettertijd een « herlicke liberie » te bekomen, waartoe jaarlijks naar gelegenheid eenige penningen gedestineerd zouden worden (2).

Het was niet voor de eerste maal dat daarop de aandacht van Schepenen en Raad gevestigd was geworden. Reeds zestien jaar vroeger

(1) Zie Catal. libror. Wedeme Daventriae in het Devent. Archief.
(2) Zie Resolutieboek 11 Jan. 1597 en Revius, Dav. illustr. p. 544.

was daarop gewezen in het « Discours ende bericht op die administratie der geestelicken ofte kerckengueder der stadt Deventer vann die Olderlingen unnd Diaconen der kerckengemeinten dairselffst, Eyn Erbar Raedt tho bedencken voirgestelt », waarin de hand van den bekenden Deventer predikant uit die dagen, Carolus Gallus, niet valt te miskennen (1), en dat werd « ingebracht unnd avergegeven den 27n Aprilis 1581, Coss. Hoenraedt und Scharff, D. », terwijl « a senatu ad visitandum et referendum sinnen deputiert Huirninck, Brunsfelt, Swaefken undd Dorre, D. » (2). Daarin leest men het volgende advies van den kerkeraad: « Hierenbavenn weere idt oick een heerlick unnd nutte werck, datt vann dese gueder een Bibliotheca toegerichtett unnd mit allerleye boecken versienn worde, daermit die Predicanten, Schoolmeisters unnd Studenten, die niett alle tydt dess vermoegens synn voele boecken tho koepenn, aen oir studirent niet verhindert, sonder voele meer gefurdertt wordenn » (3). De kerkeraad oordeelde dat « daertho niett onbequeem synn solde des Raedes Capelle, offt datt hoege Choor, wanneer datt afgeschaten worde, offt oick die olde plaetze int Capittelhuis, welcke plaetzenn, als midden in der stadt, daer tho beter dann anderenn dienen soldenn, unnd sollen hier tho im anfang genomen wordenn die boecken uth den Broerenn, als oick die boeckenn uth die Librie int Rijcke Fraterhuis, soewall dieselve die daer ter plaetzenn sinnenn, als oick die van denn Pater ijmantz uthgelenett offte by tydenn dess Bisschops voir denn brandt uthgefluchtett sinnenn, wie men van den pater verstaen hefft, sulcks gedaenn tho synn » (4).

Ongetwijfeld is het aan de tijdsomstandigheden te wijten geweest, dat de Raad eerst zestien jaar na de indiening dezer Memorie de zaak der Liberie ter hand heeft genomen. Reeds op zichzelf was de regeling van de bestemming der kerkelijke goederen, waarvan de oprichting eener bibliotheek slechts een ondergeschikte plaats in de kerkeraadsmemorie innam, eene te ingrijpende en omvangrijke zaak, dan dat zij in korten tijd kon worden afgedaan; maar bovendien kon daarvan geen sprake zijn gedurende het viertal jaren, dat Deventer door Stanley's verraad op 29 Januari 1587 opnieuw in Spaansche handen was gekomen; en ook de nieuwe Magistraat, ingesteld nadat Prins Maurits den 30n Mei 1591 de stad weder aan de Spanjaarden had ontnomen, zag zich in den eersten tijd te zeer met zaken van gewichtiger aard overladen, om zijn aandacht aan de oprichting eener liberie te kunnen wijden.

De zaak bleef dus rusten tot het jaar 1597, maar om nu ook spoedig haar beslag te krijgen. De bovengenoemde Gecommitteerden brachten reeds den 18n Januari voor Schepenen en Raad een rapport uit, waarin

(1) Zie Molhuysen, in Nijhoff's Bijdr. VI: 148.
(2) Deventer Archief nº 716, afgedrukt in de Overijss. Bijdr. III: 169 v.v..
(3) Overijss. Bijdr. III: 209.
(4) Overijss. Bijdr. III: 269, 270.

zij mededeelden, dat zij « up gisteren mit den dienaeren godlickes wordes indt Ricke Fraterhues syn gewesen, aldaer up die Liberie die boecken hebben gevisitiert, alwaer noch voel herlicke stucke ende boecken befonden syn ; Ende dat mede die kercke in tselve Fraterhues besichtiget geworden, ende dat daerin up behaegh van Schepen ende Raedt een seer bequame plaetze tot eyn liberie toe maecken ende up toe richten weere ». Aanstonds werd hun advies door den Magistraat geapprobeerd en « den heeren Gedeputeerden vorder gelastet, tbeforderen dat den Rentmeester van de geestlicke goederen Derrick Heynck in den selven kercken bancken, gestoelten, pulmten (1) ende anders tot de Liberie noedigh ende gehoerende sall laeten tymmeren ende maecken » (2). Diens rekening over 1598 wijst dan ook aan dat, overeenkomstig het genomen besluit, het kerkje van het Rijke Fraterhuis, gelegen in de Pontsteeg ter plaatse waar zich thans de Hoogere Burgerschool bevindt, in het begin van dat jaar ook tot een bibliotheek ingericht is geworden (3). Van uit de Pontsteeg bereikte men haar door een poortje, dat toegang gaf tot een « uthwege » of gang, die op een tuin of wandelplaats uitliep en waaraan het kerkje grensde (4).

Daarmede was de plaats in gereedheid gebracht, waar meer dan twee eeuwen lang bewaard zou worden, wat de Egyptische Koningen in hun opschrift boven de beroemde bibliotheek te Alexandrië, met den wijdschen naam van « Medicina animæ » bestempelden.

Zij, die met het onderzoek van de Liberie van het Rijke Fraterhuis belast waren geweest, hadden inderdaad niet te veel gezegd, toen zij van « voel herlicke stucken ende boecken » gewag maakten. Reeds sinds twee eeuwen toch had in deze stichting van Florens Radewijnsz. de overtuiging burgerrecht verkregen, dat, naar het woord van Thomas à Kempis, « een klooster zonder boeken gelijk is aan een keuken zonder vaatwerk, een tafel zonder spijzen, een hof zonder bloemen, een put zonder water, een toren zonder wachters, een beurs zonder geld » (5). Daar had van ouds de boekenschat van Geert de Groote berust, waarvoor hij te Parijs, zooals Rudolf Dier de Muden getuigt, zooveel goudstukken had besteed, als een wijnkroes bevatten kon (6) ; een schat, door hem voor gemeenschappelijk gebruik der Broederschap bestemd en onder mede-toezicht gesteld van Florens Radewijnsz. en Johan van der Gronde, den bestuurder van het Meester-Geertshuis, daarbij bepalende, dat bij overlijden van een hunner de beide overigen een plaatsvervanger zouden aanstellen, waartoe dan ook na de Groote's dood, Johannes

(1) Pulpitum, lessenaar.

(2) Resolutieboek, 18 Jan. 1597.

(3) Rekeningboek over 1598.

(4) Zie Resolutieboek 19 Nov. en 12 Dec. 1619.

(5) Zie zijn Doctrinale juvenum in de Opera Omnia, ed. Sommalius a° 1607, p. 523 en a° 1625, p. 704.

(6) Dumbar, Anal. I, p. 4.

Brinckerinck werd gekozen, en dat voorts in het uitleenen der boeken behoedzaam maar onbekrompen te werk zou worden gegaan (1). Daaraan had later ook Johan van der Gronde zijn eigen boeken van niet geringe waarde, en Florens Radewijnsz. zijn kleineren boekenschat toegevoegd tot gemeenschappelijk gebruik der Fraters (2). En vermoedelijk was ook het Heer Florenshuis opgenomen onder die devote stichtingen, waaraan Johannes Cele, de beroemde rector der Zwolsche school, dat deel zijner boeken naliet, waaraan hij geen plaats had gegeven in de door hem aan de Michaëlskerk te Zwolle opgerichte boekerij (3). Ook door Godfried Toorn de Muersa, die veertig jaar lang een voortreffelijk overste van het Fraterhuis was en daarbij zelf lector bij de leeroefeningen, — hij stierf in 1450 — werd de boekerij vergroot en van nieuwe leermidden voorzien (4), terwijl ook zijn opvolger Egbert ter Beek, die tot 1483 aan het hoofd der Fraters stond, niet in gebreke was gebleven om den boekenschat te vermeerderen (5). En dat het aan zorg daarvoor ook in later dagen niet heeft ontbroken, blijkt uit een exemplaar van de werken van Virgilius en Horatius, in 1490 te Venetië verschenen, waarin staat aangeteekend dat het voor de boekerij in 1498 werd aangekocht voor 4 1/2 gulden, van Lubbert van Lochem, die in 1527 als overste van de zusters te Venray stierf (6).

Van den aanvang af van het bestaan van het Heer Florenshuis, was de zorg voor den boekenschat toevertrouwd geweest aan Gerard Zerbolt van Zutphen, een man die tot aan zijn dood in 1398 als armarius of custos librorum grooten ijver betoonde voor het verzamelen en doen afschrijven van boeken, en ook aan buiten het Fraterhuis wonende klerken op onbekrompen wijze de heilige schriften ter leen gaf, opdat zij tehuis betere lectuur zouden hebben dan onbeduidende fabeltjes (7). In later dagen was die zorg opgedragen aan den Procurator Johannes Hutten († 1475), die den eenvoud, ten aanzien van het afschrijven, inbinden en versieren der boeken aan de fraters voorgeschreven, streng handhaafde en er daarom, zooals wij omtrent hem vernemen, op bedacht was de boeken wel sterk en deugdelijk te doen inbinden, maar niet toe liet dat van elders ingekomen personen, die een nieuwe en sierlijker wijze van binden en illumineeren hadden uitgedacht, de broeders daarin onderwezen (8).

---

(1) Dumbar, Anal. I, p. 9 en Delprat, Broedersch. van G. Groote, blz. 34.
(2) Dumbar, Anal. I, p. 11.
(3) Busch, Chronic. Windes. ed. Grube, I, c. 71, p. 221.
(4) Delprat, a. w. blz. 66.
(5) Id.
(6) Zie Cat. d. Dev. Bibl. Dl. II, bl. 66.
(7) Thomas à Kempis in Vita Ger. Zutph. in de Opera Omnia, ed. Sommalius 1607, p. 839.
(8) Dumbar, Anal. I, p. 190.

Ook aan onderscheidene personen, die de wetenschap welgezind waren, had de boekerij in den loop der jaren menige schenking te danken gehad. Johannes Marquard, die van 1447 tot 1483 herhaaldelijk onder Deventers Schepenen genoemd wordt, Willem Van Lochem, Reynier Oosterhuis en Bernard de Medicynmeester, die ons overigens onbekend zijn gebleven, verrijkten het Fraterhuis met onderscheidene handschriften (1). Aan een onbekenden gever had het in 1503 de « Sermones de tempore et de sanctis per totum annum Jacobi de Voragine, Daventriæ apud Rich. Paffroet, 1483, II vol. in fol. » (2), te danken, benevens de « Sermones Jacobi de Voragine super Evangelia post quadragesimam » in handschrift, waarop de oorspronkelijke eigenaar in 1470 aanteekende, dat hij de eerste zeven quaternen of 28 bladen, — het geheel telt 84 folia, — voor een goudgulden had gekocht (3). Volgens uiterste wilsbeschikking waren, zooals een bijschrift vermeldt, nog twee andere boekwerken (4) vermaakt door Lambertus Middendorp, die aan dit geschenk het verlangen verbond, dat de broeders zouden bidden voor het heil zijner ziel.

Zoo waren er meer. Jacobus Faber, de om zijne bedrevenheid in de Grieksche en Latijnsche talen hooggeschatte leeraar der 2e klasse aan de Latijnsche school te Deventer, aldaar in 1472 geboren en voor 1539 gestorven (5), van wien de boekerij het kostelijk exemplaar van het « Quincuplex Psalterium, Gallicum, Romanum, Hebraicum, Vetus, Conciliatum », in 1509 bij Henricus Stephani te Parijs verschenen, ontving, dat zijn naamgenoot en vriend Jacobus Faber Stapulensis hem ten geschenke had gezonden (6), en die haar voorts nog met andere boekwerken verrijkte (7). Johannes van Alen, kapelaan der Mariakerk en daarna vicaris te Deventer, die in 1542 de « Sermones Sancti Vincentii de Valentia, Argentinæ 1503 », aan de fraters ten geschenke gaf. Arnold Holtenius, overste van het Heer Florenshuis, van wien zij het tweede deel der Opera J. L. Vives, Basileæ 1555 » ontvingen. Gerard Brunonis, kanunnik te Deventer, aan wien de boekerij de « Historiarum decades tres Blondi Flavii, Venet. 1483 » met de « Abbreviatio Pii II supra decades Blondi » te danken had, terwijl Rudolphus van Edam, eertijds bursaal te Deventer, uit dankbaarheid de Frater-bibliotheek verrijkte met « Dionysius de

(1) Namelijk nº 93, 107, 76, 77, 106, 109 en 108 van den Catal. v. Hss. der Dev Bibl.

(2) Nl. nº 175 van Ledeboers Notic. bibliogr. d. livres avant 1525 conservés dans la Bibliothèque publique de Deventer.

(3) Nl. nº 67 v. d. Catal. v. Hss. d. Dev. Bibl.

(4) Nl. de Sermones quadragesimales Thomasini de Ferraria, (Colon. per Z. Koelhof de Lubick, 1474 in fº) en Gabriel Biel, Sermones de tempore, (Tubingæ 1500, 4º).

(5) Zie Revius, a. w p. 140, 142 en nº 216 in Ledeboer's Notices Bibliogr.

(6) Zie n. 310 in Ledeboer's Notic. Bibliogr.

(7) Nl. Georgius Valla, de Arithmetica etc. Venet. 1501; Martyrologium s. Viola Sanctorum, Hagenou 1508; Joh. de Sacro Busco, de sphera mundi, Parisiis 1498; Jamblichus, de mysteriis Egyptiorum, etc. Venet. 1497.

Burgo, Declaratio in Valerium Maximum, Argentor. 1471 ». Nog in 1565 werd daarin, hetzij door schenking, hetzij door aankoop verkregen, opgenomen « M. Bredenbachii, Commentarius in LXIX Psalmos priores et in Evang. Matthæi, Colon. 1560 ».

Het zou door een reconstructie van deze Frater-bibliotheek, uit hetgeen daarvan nog in de tegenwoordige stedelijke boekerij aanwezig is en ook elders, om slechts de Koninklijke Bibliotheek te Brussel te noemen, gevonden wordt, kunnen blijken, welk een niet onaanzienlijke boekenschat daarin vereenigd is geweest, toen zij in 1570 onder het toezicht stond van Antonius Bengevoirt, den toenmaligen overste van het Heer Florenshuis. Toch kwam deze niet ongeschonden terecht in de Stads-Liberie, die volgens het Magistraats-besluit van 11 Januari 1597 werd opgericht. Een tweetal berichten geven ons daaromtrent volle zekerheid.

Het was ongetwijfeld krachtens lastgeving van Aegidius de Monte, die den 30ⁿ November 1570 zijn intrede als tweede bisschop van Deventer gedaan had, dat Schepenen en Raad den 18ᵉⁿ November en den 6ⁿ December 1571 een publicatie lieten afkondigen, waarbij den ingezetenen van Deventer werd aangezegd, alle verdachte boeken, die uit kracht van den uitgevaardigden Index aan de kerkelijke censuur onderworpen waren, bij den pastoor in den Wedemhof te brengen, ten einde dienovereenkomstig gecorrigeerd en van alle kettersche bestanddeelen te worden gezuiverd (1). Daardoor werden ook de boeken van het Fraterhuis, die daarvoor in de termen vielen, door de kerkelijke censuur onderhanden genomen; en geen boekwerk keerde meer gehavend uit de handen van pastoor Philippus Boestius (2) terug, dan het nog in de Deventer Bibliotheek aanwezige exemplaar van de « Opera Des. Erasmi » te Bazel in 1540 bij Frobenius uitgegeven, dat blijkens het op het schutblad aangeteekende: « Liber domus domini Florentii in Daventria », aan het Fraterhuis behoorde. Duchtig hield de censuur hier huis. Meer dan 200 bladzijden, de Colloquia behelzende, sneed zij geheel uit. Uit de overige deelen werden grootere of kleinere brokstukken verwijderd, heele of halve bladzijden met papier overplakt of regels met inkt doorgehaald en alzoo onleesbaar gemaakt; en achter elk, op die wijze gezuiverd deel, werd het navolgende aangeteekend: « Primus (secundus, tertius etc.) hic tomus Operum Desiderii Erasmi expurgatus est juxta Indicem authoritate Catholicæ Majestatis Regiæ editum, ut tuto retineri et legi possit. Philippus Boestius, pastor Daventriensis, ex commissione Reverendi Domini Episcopi Daventriensis. »

Maar grooter ramp nog trof de boekerij van het Heer Florenshuis enkele jaren later, nog bij tijden des bisschops, en dus vóór den 26ⁿ Mei 1577, toen Ægidius de Monte te Zwolle kwam te overlijden. Volgens de

(1) Moonen, Chron. v. Deventer, bl. 115.

(2) Zie over hem Oudh. v. Deventer, I, 177 v.v. en Revius, Dav. illustr. p. 503.

boven reeds geciteerde kerkeraadsmemorie van 1581, brak er in het Fraterhuis een brand uit, waaromtrent ons overigens verder niets bekend is. Maar bij deze gelegenheid zijn er, naar het getuigenis van den Pater, een aantal boeken « uthgefluchtet », die echter in genoemd jaar 1581 nog niet in het Fraterhuis teruggekeerd waren, zooals blijkt uit het verlangen van den kerkeraad om ze, evenals de door den Pater uitgeleende boeken, in de op te richten Liberie een plaats te geven (1). Welke die uitgeleende en « uthgefluchte » boeken mogen geweest zijn, laat zich niet zeggen, maar het valt zeer te betwijfelen of zij daar ooit in teruggekeerd zijn. Wel bevinden zich in de tegenwoordige Stedelijke Boekerij nog verscheidene folio-banden, die duidelijk de sporen van brandschade vertoonen. Had men deze niet tijdig in veiligheid kunnen brengen toen de brand uitbrak? Of behoorden zij tot de teruggebrachte? Wij weten het niet. Er wordt nergens, ook maar met een enkel woord, van het terugbrengen van het vermiste melding gemaakt. De Magistraat had, zoowel in de jaren vóór Stanley's verraad in 1587, als tijdens de terugkeer der stad onder het Spaansche bestuur en nadat zij in 1591 weer in handen der Staten gekomen was, ongetwijfeld voor dringender belangen te zorgen dan voor die eener bibliotheek, en ging eerst, zooals reeds boven gezegd is, in het begin van 1597 tot het nemen van maatregelen daartoe over. Hoeveel er inmiddels van den rijken boekenvoorraad van het Fraterhuis verloren is gegaan, laat zich bezwaarlijk zeggen. Maar vermoedelijk is het verlies niet gering geweest. Na de oprichting der Liberie in 1597 is er van eenige latere spoliatie nergens een spoor te ontdekken ; en daar er onder de nu nog in de Athenæum-Bibliotheek aanwezige handschriften weinige worden aangetroffen, die uit het Fraterhuis afkomstig zijn, en die enkele, die van vóór het jaar 1400 dagteekenen, in lateren tijd van elders zijn ingekomen, vraagt men zich af, waar de boekenschat gebleven mag zijn, eens door Geert de Groote, Johannes van der Gronde en Florens Radewynsz. met zooveel zorg bijeenvergaard en aan het Fraterhuis geschonken. Zijn zij de prooi der vlammen geworden, of wel « uthgefluchtet » en gered, maar nochtans spoorloos verdwenen? Wij moeten het antwoord schuldig blijven, maar het eene of het andere is in hooge mate waarschijnlijk, tenzij daarover nog een ander doodvonnis is geveld. En onmogelijk is dit niet.

Na de inrichting van de kerk van het Fraterhuis tot Liberie in 1598 toch, vinden wij opgeteekend dat « Schepenen ende Raedt op den 14n Maert 1611 hebben goedgevonden, datt het gelt gecomen van vercoepinge der olde boecken int Rycke Fraterhuis, geemployeert sal worden tot coepinge van andere goede nieuwe autheuren ende boecken. » (2) Er werd dus opruiming gehouden. En aangezien onze Calvinistische vaderen vrij spoedig gereed waren met hunne qualificatie van « Paepsche

(1) Overijss. Bijdr III : 269, 270.
(2) Resolutieboek 14 Maart 1611.

boexkens », ten aanzien van al wat uit een kloosterbibliotheek te voorschijn kwam, is ook allicht door dien betreurenswaardigen verkoop een en ander tot onherstelbare schade der wetenschap verloren gegaan. Wat hiervan echter ook wezen moge, het staat vast dat veel van wat eenmaal een sieraad uitmaakte van de Liberie van het Fraterhuis, niet in de stedelijke Bibliotheek is overgegaan.

Gelukkig evenwel, hebben wij niet in den blinde rond te tasten, om te weten te komen welke handschriften en boekwerken uit de Liberie van het Fraterhuis in het tot Stadsbibliotheek ingerichte kerkje een plaats hebben gevonden. Zij zeggen het ons zelf, dank zij de zorg der achtereenvolgende librarii van het Heer Florenshuis, die geregeld op het schutblad de woorden plaatsten : « Iste liber pertinet ad librariam domus Domini Florentii in Daventria », of een soortgelijk eigendomsmerk.

En nu vinden wij dat merk vooreerst op 10 banden (1), die omstreeks 20 verschillende handschriften bevatten. Maar veilig mag men aannemen, dat van de 44 andere banden met manuscripten der tegenwoordige Bibliotheek, wier herkomst niet op het schutblad voorkomt, nog verscheidene tot de Liberie van het Fraterhuis hebben behoord. Soort en inhoud dier geschriften wijzen daarop, terwijl het eigendomsmerk bij een latere vernieuwing van den band verloren gegaan zal zijn.

Dat zelfde merk komt ook voor op ruim 130, meerendeels foliobanden met oude drukwerken, en het is niet al te gewaagd de Fraterbibliotheek mede als de voormalige bezitster te beschouwen van nog 20 à 25 boekdeelen, op grond van een volkomen gelijkvormigheid van hunnen band met dien der 130 genoemden, al moge ook het eigendomsmerk ontbreken of verdwenen zijn.

Naast deze ontvingen, indien al niet dadelijk bij de inrichting van de kerk van het Fraterhuis tot stedelijke Liberie in 1598, dan toch in de eerstvolgende jaren, nog verscheidene boeken, uit andere kloosters of geestelijke gestichten, een plaats. In 1629 toch werd er nog een onderzoek ingesteld naar zulke uit kloosters afkomstige boeken. « Schepenen en Raed toch authoriseerden den 6^{n} Juni van dat jaer Dr Marienborch en Licentiaat Donckell als Scholarchen, om sich tho vervougen ten huijse van Zal. heer Bruyns und die Bybliotheek aldaer tho besichtigen, und so daer eenige boicke bevonden worden die van Cloosteren gecomen sinnen, die selve te lichten en in deser Stadt liberie tho bestellen. » (2) Wat dit onderzoek heeft opgeleverd laat zich nog vrij juist aanwijzen, want door deze en reeds vroeger genomen maatregelen is de boekenschat vooral met een aantal handschriften vermeerderd, die nog

(1) Nl. nº 32, 75, 76, 77, 93, 94, 106, 107, 108 en 109 van den Catal. der Hss. der Dev. Bibl.

(2) Resolutieboek 6 Juni 1629. De Zal. Heer Bruyns was Gerard Brunus of Brunesius, kannunik van de Lebuinus-kerk te Deventer. Zie Oudh. v. Deventer I, bl. 331 v.

heden ten dage hun herkomst door op het schutblad voorkomende eigendomsmerken aanduiden. Aan het St. Ursulen- of Kerstekens-Brandes-huis in de Bagijnenstraat te Deventer hoorden daarvan 15 banden (1) toe, waarin zich 26 handschriften en 6 drukwerken bevonden. Het Buyskens-huis in de Papenstraat aldaar leverde 2 handschriften (2), alsmede 2 gedrukte werken in-folio op. Uit het klooster Diepenveen waren ruim 60 manuscripten afkomstig, in 14 banden (3) bijeengevoegd, benevens 2 gedrukte boeken. Het eigendom van « Mr Kerstkens huisvrouw Catharina (4), wonende op die Wispoort » (Vischpoort) te Deventer, van « Suster Elisabeth van Calcar » (5), « Suster Merrigen Goeden » (6) en « Suster Barnerda Olthus » (7) waren eertijds 5 handschriften geweest. Ook uit de kloosters van Windesheim (8), den Agnietenberg (9), Albergen (10), Wiblingen (11) in de diocese van Constanz, en uit het Begijnhof in Alidenhuis te Haarlem (12) werd een zevental handschriften opgenomen, die misschien in der tijd waren uitgeleend en door de troebele tijden niet ter plaatse waar zij behoorden waren teruggekeerd. En verder vonden nog 6 gedrukte werken, afkomstig uit de kloosters Thabor bij Sneek, Munnikhuizen bij Arnhem, Diepenveen, Windesheim en Frenswegen, een plaats in de Stadsboekerij, evenals enkele andere, die aan het Nieuwe of Arme Fraterhuis te Deventer toebehoord hadden.

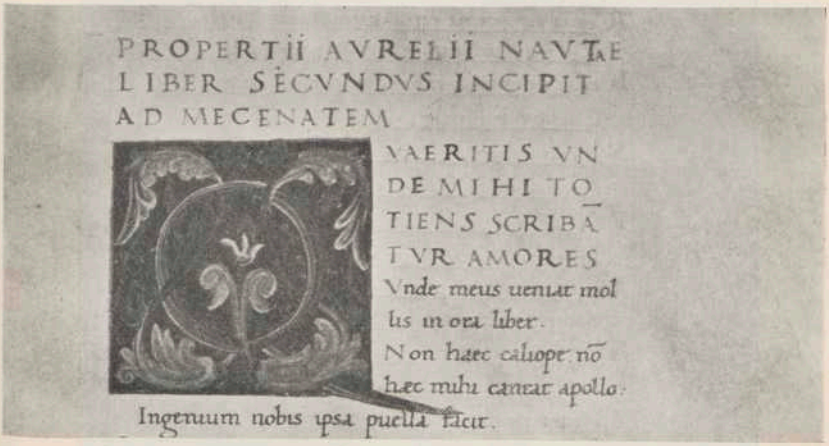
Voegt men nu hierbij de 46 werken, in 1560 uit de nalatenschap van pastoor Phoconius aangekocht en nog voor het meerendeel in de tegenwoordige bibliotheek aanwezig, dan komt men tot de slotsom dat, na den betreurenswaardigen verkoop der oude boeken in 1611, de Stedelijke Boekerij minstens 70 à 80 banden met handschriften en ruim 200 deelen met gedrukte boeken geteld moet hebben, waarbij in lateren tijd van elders nog andere manuscripten, o. a. een belangrijke Codex Propertii, gekomen zijn.

De staat waarin zij verkeerden, liet echter veel te wenschen over. De reeds vermelde brand had menigen band duchtig beschadigd en ook het werk zelf geschonden, zoodat het kwalijk geschikt was geworden voor het gebruik. Een zoo goed mogelijk herstel was daarom hoog noodig.

Gelukkig had de Magistraat den 4^n Mei 1618 een zeer verstandig en

(1) Nl. n° 7, 9, 25, 28, 34, 36, (38), 39, 41, 44, 45, 52, 53, 58 en 59 van den Catal. van Hss der Dev Bibl.
(2) Nl. n° 26 en 37 Cat. d. Hss.
(3) N° 5, 23, 35, 49, 50, (51), 55, 57, 60, 61, (71), 72, 73, 95 Cat. d. Hss.
(4) N° 30 Cat. d. Hss.
(5) N° 24 en 29 Cat. d. Hss.
(6) N° 18 Cat. d. Hss.
(7) N° 13 Cat. d. Hss.
(8) N° 6, 69, 73 Cat. d. Hss.
(9) N° 79 Cat. d. Hss.
(10) N° 22 Cat. d. Hss.
(11) N° 3 Cat. d. Hss.
(12) N° 64 Cat. d. Hss.

heilzaam besluit genomen, waardoor het toezicht en de zorg voor de Bibliotheek opgedragen werd aan een man, die voor die taak uitnemend geschikt bleek te zijn. Daarbij toch werd de predikant Jacobus Revesen of Revius (1), die vier jaren vroeger het predikambt bij de Hervormde Gemeente te Deventer had aanvaard, benoemd « om opsicht op die Bibliotecq in den Fraterhuyze alhier te hebben. En opdat dieselve mettertyd geaugmenteert worde », zoo luidde dat besluit verder, « sal Syn E. van de voornaemste en dienlichste autheuren specificatie mogen overgeven » (2). Aan geen betere handen kon de zorg voor den boekenschat

PROPERTII AVRELII NAVTAE
LIBER SECVNDVS INCIPIT
AD MECENATEM
VAERITIS VN
DE MIHI TO
TIENS SCRIBA
TVR AMORES
Vnde meus ueniat mol
lis in ora liber.
Non haec caliope nō
haec mihi canat apollo.
Ingenium nobis ipsa puella facit.

Codex Propertii, einde 12de of begin 13de eeuw, 1ste Elegie van het 2de boek.

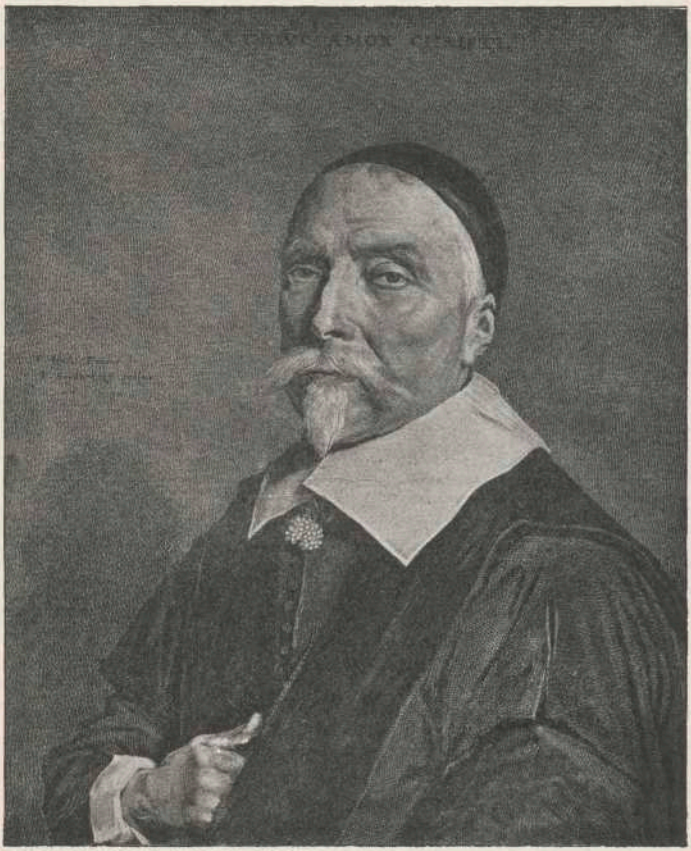
zijn toevertrouwd. De nog jeugdige Revius was een man van historischen zin, vol liefde voor de wetenschap en met groote werkkracht toegerust; bovendien een man, onbekrompen genoeg om, in weerwil van zijn streng rechtzinnige gevoelens, de geestesvruchten der middeleeuwsche geleerdheid en der katholieke vroomheid van de 14e en 15e eeuw te kunnen waardeeren. Indien hij reeds in 1611, tijdens den verkoop der oude boeken, met het toezicht op de Bibliotheek belast had kunnen worden, er zou grooter waarborg zijn geweest, dat daardoor niets van wezenlijke waarde verloren gegaan ware.

Nu zag hij zich vóór alles geroepen om te herstellen en daardoor nog te behouden, wat daarvoor vatbaar was, en spoedig toog hij daar-

(1) Zie over hem E. J. W. Posthumus Meyjes, Jacobus Revius, zijn leven en werken, Amsterd. 1895.

(2) Resolutieboek, 4 Mei 1618.

toe aan het werk. Reeds den 3n April 1622 werd een ordonnantie afgegeven ter betaling van 69 Carolusgld. en 6 st. aan Sebastiaan Warm-

(Naar de schilderij van Frans Hals, door Suyderhoeff).

bouts « voor geleverde en gerepareerde boecken in de Librarije », waarbij evenwel te verstaan werd gegeven « nae desen geen boecken te

leveren ofte te repareeren voor ende eer hij dat eenen van de heeren Capitulaeren te kennen sal hebben gegeven, opdat hij daer rapport in den Raedt van doen mach » (1). Was de binder of mogelijk Revius zelf daarin wellicht wat eigenmachtig te werk gegaan, Schepenen en Raad hadden geen reden tot verdere bemerkingen, toen zij den 25n April 1629 Mr Henrick Vrieswijck, als rentmeester van het Capittel, last gaven om aan denzelfden Bastiaan Warmbouts een som van 134 Car. gld. 8 st. te betalen, « voor allerhande by hem in die Library voor ende nae sedert 1624 gelevert en gemaect » (2). Met welk een nauwgezetheid Revius zijn taak volvoerde, blijkt uit niets sterker dan uit hetgeen hij eigenhandig aanteekende in het tweede deel van de reeds boven genoemde uitgave van de Opera Erasmi, door de kerkelijke censuur zoo duchtig onder handen genomen. Hij schreef toch aan het einde daarvan de woorden : « Quae in hoc tomo nefarie erant mutilata, ex alio exemplari integritati suae restitui ; Jacobus Revius, pastor Daventriensis ».

Tot het herstellen der geschondene banden beperkte hij echter zijne werkzaamheid niet. Was het allicht niet buiten zijne aansporing om, dat de Magistraat, zooals reeds vermeld is, in 1629 ten huize van den overleden kanunnik Gerard Bruijns een onderzoek liet instellen naar boeken uit kloosters afkomstig, in datzelfde jaar « resolveerden Schepenen en Raedt dat jaerlyx en alle jaer tot kopinge van boecken in de Libery sullen geëmployeert worden hondert goldguldens ende niet meer, de helft voor theologische en d'ander voor juridische boecken ende dat tot revocatie » (3), terwijl uit dien zelfden tijd de aanschaffing dagteekent van het pas verschenen Lexicon graecum Scapulae en het Dictionarium Calepini septem linguarum (4). Met het oog op de voorgenomen stichting eener Doorluchtige school toch, had de benoeming reeds plaats gehad van Martinus Schickhardus tot Professor Juris, van Henricus Gutberleth, den rector der Latijnsche school, tot Professor Philosophiæ, en van David Scanderus tot Professor Philosophiæ et Theologiæ (5), en eischte de boekenvoorraad bestendig aanvulling.

Revius heeft daarvoor trouw zorg gedragen, al was de som, waarover hij te beschikken had, niet groot. De Resolutieboeken vermelden vrij geregeld de posten, door hem voor den aankoop van boeken en het verrichten van bindwerk besteed (6). Den 14n Januari 1632 werd hem bovendien opgedragen om « in de Bibliotheek te Amsterdam te verschrijven een globum coelestim et terrestrim secundæ vel tertiæ magnitudinis ex omnium optima recognitione, simulac Metii et Isaâci Pontani librum de utroque globo ex editione latina in 4° » ; en voor deze « twee gecoffte

(1) Resolutieboek, 3 April 1622.
(2) Resolutieboek, 25 April 1629.
(3) Resolutieboek, 22 Oct. 1629.
(4) Resolutieboek. 21 Dec. 1629.
(5) Zie Acta des Schoolraets, 20 Juli 1629, Deventer Archief n° 49 en 98.
(6) Zie Acta des Schoolraets, 30 Juni en 19 Nov. 1629.

globen ende de vorseide boexkens neffens andere materialen », werd den 7n Maart 1632 last gegeven hem 84 gld. 17 st. uit te keeren (1), terwijl aan Sebastiaan Warmbouts nog een som van 64 gld. 13 st. werd voldaan, « voor boecken bij hem sedert 20 Jan. 1632 tot 17 Maart 1633 ten behoeff van de Bibliothecq alhier gebonden, daerinne gereeckent die kettene ende ringen daer tho gecomen » (2). Toen de Magistraat den 6n Mei 1635 opnieuw 119 gld. 18 st. had te betalen voor het « inbinden en repareeren van verscheidene boicken totten Liberie gehoirende, tsedert den 18n Juli 1633 tot den 5n Aprilis 1635 », en Revius nog een som van 122 gld. 13 st. te vorderen had voor gekochte boeken tot 1633, terwijl ook Mr Jan Hermz, slotenmaker, 43 Carol. gld. te goed had voor « geleverde sloten, sleutels en ijserwerck in de Bibliotheque », werden deze uitgaven den Raad blijkbaar rijkelijk kras. Wel werden beide laatstgenoemde posten den 1n December en den 22n October 1635 voldaan (3), maar « Schepenen en Raedt vonden, om redenen HaerEd. daer tho moverende, den 6n Mei 1635 goet, dat voor dit jaer tot behoeff van de liberie alhier generhande boicken sullen werden gecofft, und dat men voortaen precise sal verblyven by die hondert goldgulden, daer tho jaerlycx tot wederseggens in gevolge der resolutie van den 22 Octobris 1629 geaccordeert; sullende die coste van den bant daer uit mede moeten vervallen » (4). Al te letterlijk paste de Magistraat dezen maatregel echter in de eerstvolgende jaren niet toe, want behalve de bedragen voor gekochte boeken in 1636, 1637 en 1639 (5), werd in 1636 nog aan de erfgenamen van Zal. Sebastiaen Warmbouts 70 gld. 19 st. betaald, en in 1638 40 gld. 18 st. aan Nathanael Cost, boekverkooper, voor geleverd bindwerk (6).

De benoeming van Engelbertus Teschenmacher, een bekwaam geneesheer uit Elberfeld, tot buitengewoon hoogleeraar in de Medicijnen aan het Deventersche Athenæum, die in 1638 zijn inaugureele oratie « de dignitate et utilitate anatomiæ » hield, had ten gevolge dat de groote armoede der Bibliotheek aan medische werken aan het licht kwam. Daarom besloot de Magistraat, ten einde in dit gebrek te voorzien, dat « voor dat jaar anders geen boecken souden werden gecofft dan Authores Medici, volgens die memorie, daervan door D. Engelbert Teschenmackerum, ejusdem facultatis professorem extraordinarium, den heeren Scholarchen ter hande geleit ende door Haer Ed. in Senatu geviseert » (7). De verlangde geneeskundige werken werden door den boekhandelaar

(1) Daarin komen de volgende posten voor : 27 Jan. 1630 : 142 gl. 12 st.; 3 Jan. en 19 Dec. 1631 : 140 gld. 10 st. en 164 gld. 3 st.; 15 Dec. 1633 : 147 gld. 10 st.; 7 Nov. 1634 : 164 gld. 16 st.

(2) Resolutieboek, 14 Jan. en 7 Maart 1632.

(3) Resolutieboek, 26 April 1633.

(4) Resolutieboek, 6 Mei 1635.

(5) Nl. 138 gld. 10 st., 142 gld. 17 st., en 142 gld. 2 st., Resolutieboek 22 Nov. 1636 8 Sept. 1637, 21 Mei 1640. Over 1638 komt geen post voor.

(6) Resolutieboek, 24 Juli 1636 en 5 April 1638.

(7) Resolutieboek, 15 Oct. 1640.

Nathanael Cost geleverd en met 138 gld. 10 st. betaald (1). Had Gualtherus Sylvanus, die tot 1619 rector was der Latijnsche school te Deventer, reeds in zijn dagen gesproken van « een bibliotheque, hebbende veel schoone boeken, die nog dagelicx in getal toenemen » (2), aan al de zorgen door Revius aan de uitbreiding der boekerij besteed, was het alzoo te danken, dat die getuigenis nog in meerdere mate waarheid werd.

Groot was daarom het verlies, dat de Bibliotheek leed, toen de hoogst bekwame en volijverige man nog vóór het einde van 1641 Deventer verliet, om de eervolle, maar moeilijke post van Regent van het Staten-College aan de hoogeschool te Leiden te gaan aanvaarden. Zij heeft diens uitnemende zorgen op gevoelige wijze moeten missen. Wel gingen Schepenen en Raad na zijn vertrek voort met de jaarlijks toegekende 100 goudgulden ten bate van de Bibliotheek uit te keeren, nu eens uit de Capittelgoederen (3), dan weer uit andere fondsen (4), gelijk uit een Rekeningboek der Rentmeesters over verschillende goederen, dat tot 1650 loopt, blijkt (5), maar of het toezicht op de Boekerij wel aan de meest geschikte handen werd toevertrouwd, mag betwijfeld worden. Uit de zooeven vermelde posten van 25 Maart 1645, 24 Januari 1646 en 26 Juli 1648 vernemen wij toch, dat deze door rentmeesters Joost Hagedoorn en Lubbert Nylandt werden uitbetaald aan den burgemeester, Dr Johan van Schriek, « als bibliothecaris ». Blijkbaar is deze post dus na het vertrek van Revius aan een der Burgervaders opgedragen, en waarschijnlijk is dat zoo gebleven (6), totdat in 1711 de Rector Magnificus daarmede belast werd (7). Voor een gewenschten toestand is deze regeling stellig niet gunstig geweest. De handelingen van den Schoolraad deelen op 30 Oct. 1671 mede, « dat goed gevonden is naerdere ordre te beramen over het openen van de Stadsbibliotheek », en wettigen daarmede de onderstelling dat zij een tijdlang voor het gebruik gesloten is geweest. Den 19n Juni 1672 berichten zij, dat de Pedel den Rector Magnificus heeft gewaarschuwd « dat eenighe Roomsche geestelycke, in de Bibliotheick synde, geseydt hadden, veel boeken in deselve te syn, dy daer uyt dienden gesmeten te worden », en dat de Magistraat, daarvan op de hoogte gesteld, verklaard had daarop toe te zullen zien. En den 21n Januari 1681 zeggen diezelfde handelingen, dat den pedel Boecholt toen « gelastet werd niet meer als tweemaal des weeks, namelijk des Woensdages ende Saturdages des nademiddages van een tot vyer uyren de Bibliotheecq

(1) Rekeningboek van het Capittel, 9 April 1641.

(2) Zie zijne Beschrijving van Deventer, bl. 21.

(3) Nl. in 1643, 1645, 1648 en 1650, respectievelijk 112 gld. 14 st., 99 gld. 18 st., 87 gld. 22 st. en 201 gld. 12 st.

(4) Nl in 1646, 98 gld. 6 st.

(5) Aanwezig op het Gemeentearchief.

(6) In de Cameraersrek. over 1661 komt nog een post van 58 gld. voor aan Joannes Cost, voor geleverde boeken in de Bibliotheek.

(7) Resolutieboek, 24 Maart 1711.

te openen tot gebruijck van een ieder, ende dat hij een boeck sal moeten toeleggen, waerin diegeene, soo een boeck daaruyt soude willen lenen ende mede na huys nemen, syn eygen naam ende de naam van 't boek gehouden sal syn aan te teekenen, waarvoor de pedel alsdan te allen tyden redevabel sal syn ». Het toezicht van de Burgemeesters-Bibliothecarissen had dus weinig te beteekenen. Men liet het over aan een ondergeschikt man, als de pedel van het Athenæum, die met een schrale 28 goudguldens 's jaars werd bezoldigd (1), en wel het noodige gezag zal hebben gemist, om de hem verleende macht tegenover de studeerende jongelingschap te doen gelden. De toestand der Boekerij was dan ook eenige jaren later nog even treurig. Volgens het Concordaatboek toch, werd den 13n October 1699 (2) de wensch uitgesproken, « dat de Stadsbibliotheek beter moge worden gereguleerd ende in acht genomen, ende die daaruit geleende boeken nagevorst ende gereclameerd mogen worden. Schepenen en Raad », wordt er aan toegevoegd, « zullen dit inbrengen ende met den allereersten sonder eenige foute werkstellig maken ». Haast maakten de heeren daarmee echter niet, want andermaal leest men in hetzelfde Concordaatboek op 11 Sept. 1703 : « wordt gerecommandeerd an Schepenen ende Raad het redres van de bibliotheecq », waarbij vervolgens staat aangeteekend : « Fiat ende het sal alsoo geschieden. »

Ditmaal was de aanmaning niet te vergeefs. Den 1n Nov. 1703 besloot de Raad om den Catalogus der boeken door de Curatores Scholarum te doen doorzien en te renoveeren, de boeken wederom aan een ketting te leggen en den pedel aan te zeggen, dat hij aan niemand een boek zal uitleenen en de vermiste boeken zal opzoeken. Tevens werden genoemde Curatoren gemachtigd om tot verbetering van de Bibliotheek jaarlijks voor 100 Caroligulden eenige goede boeken aan te koopen, welk bedrag door het Capittel betaald zou worden (3).

De post voor het aanschaffen van boeken, bij resolutie van 22 October 1629 op 100 goudgulden of 140 Caroligulden bepaald, maar vermoedelijk reeds sinds lang ingetrokken, omdat na 1661 in geen der Rekeningen Memorieboeken eenige uitgaven voor de Boekerij worden vermeld, werd alzoo hersteld, maar tot een verminderd bedrag. Professor Elias van Steenberck, die in 1703 tot lid van de Vroedschap was verkozen (4), droeg diensvolgens in zijn hoedanigheid van burgemeester, aan den boekhandelaar Daniel Schutte de leverantie der boeken op, ter voldoening waarvan den 12n Febr. 1705 een ordonnantie van 106 Caroligld. werd afgegeven op den Rentmeester van het Capittel, Rudolf Jordens (5);

(1) Capittelrekening over diverse jaren op het Stadsarchief aanwezig.

(2) Dumbar, Tegenw. Staat v. Overijssel, III, bl. 219, noemt ten onrechte 10 October.

(3) Resolutieboek, 1 Nov. 1703.

(4) Acta van den Schoolraad, 23 Febr. 1703, nº 98 van het Deventer Archief.

(5) Resolutieboek, 12 Febr. 1705.

terwijl in datzelfde jaar aan genoemden boekhandelaar nog 100 gld. 10 st. werd betaald voor het opmaken van boeken (1). Maar Burgemeester van Steenberck deed nog meer. Aan den Catalogus, van wiens bestaan wij het eerst in de resolutie van 1 Nov. 1703 gewag gemaakt vinden, maar die noodig herziening behoefde, wijdde hij zijn zorgen, en vertoonde, ingevolge eener resolutie commissoriaal, den 7n Juli 1705 een Catalogus, die van de boeken der stadsbibliotheek was opgemaakt, waarop Schepenen en Raad bepaalden dat daarvan één afschrift op het Raadhuis en één op de Bibliotheek zouden worden bewaard, terwijl de toegang tot de boekerij tweemaal 's weeks, Woensdag en Zaterdag van 2 tot 4 uur, ten overstaan van den Pedel, zoowel aan de studenten als aan anderen zou worden verleend (2). De Magistraat meende bovendien iets tot opsiering van de nu weer voor het publiek opgestelde Liberie te moeten doen. Hij droeg aan den schilder Christiaan Kelder het ophalen en herstellen van eenige, aldaar aanwezige schilderijen en tafereelen op, waarvoor de man den 8n Dec. 1705 een som van 51 gld. 11 st. en 8 p. ontving (3), en kocht den 7n Juli 1706 op een auctie nog « elf pourtraiten van Oudvaders » ten dienste van de Bibliotheek aan, die met 25 Car. gld. aan den vendumeester Hoornaert werden betaald (4). Het waren de beeltenissen van Luther, Melanchton, Zwinglius, Oecolampadius, Bullinger, Husz, Agricola, Erasmus, Copernicus, Paracelsus en Conrad Pelicanus.

Daar zag ze de bekende Mainzer Burgemeester Z. C. von Uffenbach (5), toen hij op zijn reis door ons land ook Deventer bezocht en Donderdag den 8n Mei 1710 de Bibliotheek, onder leiding van den pedel, was binnengetreden. In twee reien boven elkander, 47 zoo grootc als kleine schilderstukken in getal, hingen zij rondom aan den wand. Veel kunstwaarde hadden zij, naar von Uffenbach's oordeel, niet, al waren de kleinere over het geheel beter dan de grootere. Hij vond daar — en het is de eenige beschrijving, die wij van de Bibliotheek in het Fraterhuis kennen, — in het kleine kerkje van het « Broeren-klooster » dat, zooals de pedel hem zeide, tot de Florentijner-orde behoorde (6), 600 à 800 boeken, meest folianten, die op lage boekenplanken met lessenaars stonden en met kettingen waren bevestigd. Geheel duidelijk

(1) Rekeningboek van het Capittel over 1705.

(2) Resolutieboek, 7 Juli 1705.

(3) Resolutieboek, 8 Dec. 1705.

(4) Resolutieboek, 8 Dec. 1706. Bij eene inspectie der Bibliotheek in 1790 bleken deze portretten noodig herstelling te behoeven, welke aan Stadelaar voor omstreeks 48 gld. werd opgedragen. Zij werden daarna niet meer in de Bibliotheek, maar in de Groote gehoorzaal van het Athenæum opgehangen. Zie de Acta van den Schoolraad (Dev. Arch. nn 98) voor 7 Mei 1790, 7 Jan., 3 Juni en 7 Oct. 1791.

(5) Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland von Herrn Z. C. von Uffenbach. 3 Th. Frankfurt und Leipzig, 1753, 8°, Th. III. S. 377-383.

(6) Uffenbach heeft den pedel vermoedelijk verkeerd begrepen, toen deze van het Heer Florenshuis sprak.

is deze beschrijving niet, maar het schijnt dat de boekenplanken zich vlak boven de lectrijnen bevonden, en de boeken dus gemakkelijk gebruikt konden worden, zonder dat zij gedurig over de stang of de kettingen schuurden, tot schade voor den band (1). Daarenboven stonden in een muurkast 80 à 90 codices. Maar het viel den Mainzer burgemeester niet gemakkelijk na te gaan, welke daaronder de meest belangrijke waren. Evenmin als bij de boeken toch, stonden bij deze handschriften de titels op den rug, en in den Catalogus librorum, die er nevens lag, waren de werken niet genummerd. Maar door vlijtig zoeken vond von Uffenbach toch nog menigen codex, waarvan hij het alleszins de moeite waard achtte een en ander in zijn verhaal aan te teekenen, zij het dan ook, dat dit niet altijd even juist was (2). Zoo deelde hij ook mede dat de Magistraat jaarlijks honderd rijksdaalders tot vermeerdering van den boekenvoorraad bestemde, een weelde, waarin de Bibliotheek zich echter nooit heeft mogen verheugen.

Gedurende het eerste vierdedeel der 18e eeuw bleef men min of meer de hand aan de boekerij houden, zooals uit verschillende posten blijken kan. (3) In 1708 kocht men op last der Curatoren de werken van Coccejus aan voor 92 gld. (4). Maar in 1712 en 1713 bepaalde men zich tot den aankoop van boeken op nu en dan voorkomende aucties (5) of bekwam men door secretaris Dumbar voor 26 gld. 10 st. manuscripten en boeken van wijlen den Deventer predikant Caspar Sibelius. (6) Professor Joannes Bouwersius gewaagde er dan ook in zijn feestrede ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het Deventersche Athenæum, op 14n Maart 1730 uitgesproken, nog van « dat de Magistraat, opdat er niets zou ontbreken van hetgeen leeraars en leerlingen voor alles noodig was, voor de uitbreiding der Bibliotheek een jaarlijksche som had vastgesteld ». (7) Indien de feestredenaar in deze, trouwens toch reeds vrij schrale lofrede, de waarheid niet min of meer aan de hoffelijkheid opofferde, dan is deze hooggeprezene zorg toch spoedig ingesluimerd. Want er gaan nu jaren voorbij, waarin wij omtrent kosten aan de boekerij besteed, niets in de resolutie-boeken of elders vinden aange-

(1) Men zie over de plaatsing der boeken in oude bibliotheken : Dr K. O. Meinsma, Middeleeuwsche Bibliotheken, Amsterd. 1902, bl. 101 v.v.

(2) Zoo verwarde hij o. a. de Cento Virgilianus Probæ met de Bibliotheca sive Aurora Petri de Riga. Alle de door hem nageslagen werken zijn nog ter bibliotheek aanwezig, behalve : Vergerii Liber de studiis adolescentiæ et Leonardi Aretini Prologi in-4°.

(3) Resolutieboek 18 Aug. 1706 aan Daniel Schutte 108 gld. 11 st.; 1710 en 1711, posten van 104 gld aan boeken, 34 gld. aan bindwerk, 22 gulden aan Harmen Mentink voor koperwerk, 27 Juni.

(4) Resolutieboek, 22 Mei 1708 en Rekening van het Capittel over 1708.

(5) Resolutieboek, 22 Nov. 1712 en 6 Nov. 1713 aan den vendumeester Hoornaert respectievelijk 19 gld. en 74 gld. 13 st.

(6) Resolutieboek, 2 Nov. 1717.

(7) J. Bouwersii Oratio, p. 22.

teekend. Er wordt alleen na lang stilzwijgen gewag gemaakt van de vernieuwing van de koperen goot, de glazen en de deur der Stadsbibliotheek in 1753, op voorstel van de Curatores Scholarum, en van het herstel van het torentje, dat dreigde neder te storten, voor een som van 150 gld. in 1758. (1) Inmiddels hadden Schepenen en Raad reeds den 24ⁿ Maart 1711 goedgevonden dat voortaan de Professor, die Rector Magnificus was, tevens Bibliothecaris zou zijn en daarvoor jaarlijks 25 Car. gld. zou profiteeren. (2). Maar al verving deze nu ook den Burgemeester-Bibliothecaris, die na Revius' vertrek als zoodanig was opgetreden, de gedurige wisseling van titularissen kon toch niet bevorderlijk zijn aan een goeden gang van zaken, zelfs al liet men de zorg voor de Bibliotheek niet aan den pedel over, zooals vrij wel het geval geweest schijnt te zijn. Er blijkt dan ook, na het door Prof. Bouwersius vermelde, van die zorg jaren lang niets. Zelfs de Catalogus, in 1703 door toedoen van Burgemeester Elias van Steenberch tot stand gekomen, schijnt in 1759 spoorloos verdwenen. In dat jaar toch werden bij Raadsbesluit van den 6ⁿ Juli, de Curatores Scholarum gemachtigd om met den Rector Magnificus als bibliothecaris, te beramen « op wat maniere best mogelijk een Catalogus der boeken in de Stadsbibliotheek zynde, zal kunnen gemaakt worden » (3), en Professor Jacobus de Rhoer nam dat werk nu aanstonds ter hand. Op den 17ⁿ Februari 1762 konden Curatoren daarvan drie exemplaren aan den Magistraat overhandigen, en deze bepaalde nu dat daarvan één op de Secretarie, één bij den tijdelijken Rector Magnificus en één op de bibliotheek zouden berusten (4). Bijzonder uitvoerig zal hij wel niet geweest zijn, want men betaalde voor het afschrijven dezer drie exemplaren aan den Custos slechts 2 ducaten ; maar in elk geval bracht Prof. de Rhoer daarin een gewenschte verbetering aan. Deze was toch « secundum ordinem scientiarum » ingericht, zooals vermeld staat op de keerzijde van het titelblad van den in 1821 gedrukten Catalogus van de boeken, die uit de bibliotheek der opgeheven Hoogeschool te Harderwijk naar Deventer werden overgebracht. Daar echter geen der drie exemplaren bewaard is gebleven, kunnen wij omtrent diens verdere inrichting en wetenschappelijke waarde niets naders mededeelen.

Met een nieuwen Catalogus evenwel waren de belangen der Bibliotheek nog geenszins voldoende gediend; de Gezworen Gemeente vond daarom goed zich die aan te trekken en verzocht den Magistraat den 10ⁿ December 1761 « dat hij tot aankoop van boeken jaarlijks, volgens de resolutie van den jare 1703, geliefde te accordeeren een somma van honderd gulden, mitsgaders te bezorgen dat van alle boeken, welke

(1) Resolutieboek, 2 Juli en 10 Aug. 1753 en 23 Oct. en 7 Nov. 1758.
(2) Resolutieboek, 24 Maart 1711.
(3) Resolutieboek, 6 Juli 1759.
(4) Resolutieboek, 17 Febr. 1762.

binnen deze stad in 't vervolg gedrukt worden, een exemplaar in de Bibliotheek gegeven worde, alsmede van die, welke ingezetenen van deze stad op andere plaatsen laten drukken. » (1) « Schepenen en Raad », zoo staat hierbij kortweg aangeteekend, « zullen hunne deliberatiën hierover vervolgen ». Maar dat zij het gedaan hebben en met welk gevolg, blijkt uit niets. Van veel beteekenis zullen hunne bemoeiingen echter wel niet geweest zijn. In 1792 toch schreef Dumbar Jr ten aanzien van de boekerij : « in later tijd blijkt dezelve slordig bewaard te zijn, dewijl de regeering vervolgens bedagt was om hierin verbetering te maken en de uitgeleende boeken te doen navorschen en terug brengen. Hedendaags is zij van weinig gebruik, dewijl het jaargeld reeds voor lang opgehouden heeft en er dus van de nieuwe werken niets is te vinden, schoon zij nog wel stukken van ouder dagen bevat, die de aandagt der geleerden kunnen trekken » (2). Slechts een enkele maal zond men haar een boekwerk ten geschenke, zooals in 1789 den Catalogus van de beroemde bibliotheek van Crevenna (3), wat men uitdrukkelijk besloot vooraan in het boek te vermelden. Zulk een zeldzaamheid was het blijkbaar, dat men van buiten af van de bibliotheek notitie nam. Geen wonder trouwens, waar de zorg van hen, aan wie de belangen der boekerij in de eerste plaats toevertrouwd waren, gedurende de geheele 18e eeuw, behoudens enkele opflikkeringen, zoozeer alles te wenschen overliet. Dat de onrustige Patriottische en Fransche tijden, waarin de hoofden en harten zoo geheel van andere dingen vervuld waren, wel allerminst voor die belangen gunstig konden zijn, behoeft wel niet te worden gezegd.

Toch waren die tijden nog niet voorbijgegaan, toen reeds een eerste stap gedaan werd om de Bibliotheek op te heffen uit den vervallen toestand, waarin zij aan het einde der 18e eeuw verkeerde. Toen koning Lodewijk den 4n Maart 1809 een bezoek aan Deventer bracht en ook de Hoogleeraren van het Athenæum ter audientie waren verschenen, vroeg hij hen naar het al of niet bestaan eener aan het Athenæum verbonden bibliotheek. De Koning, door den Rector Magnificus, Jan Otto Sluiter, op de hoogte gebracht van den slechten toestand der Bibliotheek, « als zijnde reeds sedert eene eeuw de jaarlijksche toelage door de stad ingehouden », noodigde de Hoogleeraren uit een lijst op te maken van die boeken, waaraan ieder voor zijn studievak de meeste behoefte had, onder belofte deze werken alsdan aan de Bibliotheek te zullen toezenden. Aan die koninklijke belofte is aanstonds voldaan. Reeds den 28n April ontving de Rector Magnificus in drie kisten de toegezegde boeken ten geschenke (4), zoodat de Bibliotheek, al vond ik ook nergens aange-

(1) Concordaatboek, 10 Dec. 1761.

(2) Tegenw. Staat v. Overijssel, III, 1ste St. bl. 219.

(3) Resolutieboek, 28 Oct. 1789.

(4) Zie de Acta van den Schoolraad op 1809 (Deventer Arch. 98) en C. Fransen van Eck en P. Bosscha, Het tweede eeuwfeest van het Athenæum te Deventer den 16n Febr. 1830 plechtig gevierd, bl. 67-68.

teekend welke werken daartoe behoorden, aan de welwillendheid des Konings geen geringe aanwinst te danken had.

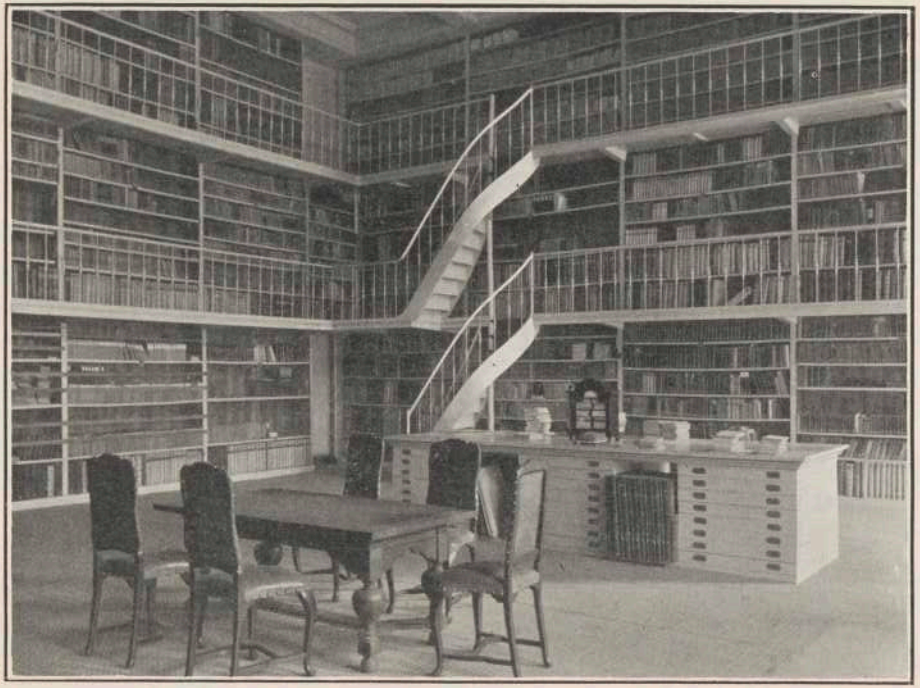
Maar na Neerlands herstel en verheffing onder Koning Willem I, viel haar een ongelijk veel grooter uitbreiding ten deel. De ophanden zijnde opheffing van de Hoogeschool te Harderwijk gaf de Curatoren van het Deventer Athenæum aanleiding om zich bij missive van den 7n April 1818 tot den Minister van publiek onderwijs, A. R. Falck, te wenden, met het verzoek bij Z. M. hun voorspraak te willen zijn tot het verkrijgen van de Bibliotheek dier Hoogeschool voor hun Athenæum, « daar de bekrompen staat van dezer stads-geldmiddelen sedert onheugelijke jaren heeft verhinderd om ter verrijking der Bibliotheek van haar Athenæum eenige uitgaven te doen ». En reeds enkele weken later ontvingen zij het bericht dat het Z. M. behaagd had een deel van de Harderwijksche bibliotheek voor het Deventer Athenæum af te staan, benevens de verzameling van natuurkundige instrumenten van den Admiraal van Kinsbergen, die deze als een geschenk aangemerkt wilde hebben. De overbrenging der boeken ondervond echter nog vrij wat vertraging ; maar den 19n October 1819 konden de Hoogleeraren J. Nieuwenhuys en J. Verburg, daartoe naar Harderwijk gecommitteerd, van de overname der Boekerij rapport doen.

Onder toezicht van laatstgenoemde, hoogleeraar in de Oostersche talen en godgeleerdheid, die reeds bij Raadsbesluit van 24 Febr. 1816 tot Bibliothecaris was benoemd, werden nu de boeken in 1820 overgebracht naar het zoogenaamde « Want » boven de Raadskamer, daartoe vooraf behoorlijk ingericht. Daar werden vervolgens een jaar later, ook de instrumenten geplaatst en eindelijk, volgens machtiging van den Raad d. d. 16 Juli 1822, ook de boeken der Stads-liberij, die zich nog in het kleine kerkje van het Heer Florenshuis in de Pontsteeg bevonden en aldaar door de slechtheid van het lokaal veel te lijden hadden. In 1840 werden ook de nog te Harderwijk achtergeblevene werken, meerendeels tot de natuur-historische wetenschappen behoorende, naar Deventer overgebracht. De hoogleeraren van het Athenæum vonden daarin aanleiding, om aan den Raad de overbrenging der geheele boekerij van het « Want » boven de Raadskamer, waar zij des winters aan schade door lekkage bloot stonden, naar het nieuwe Athenæumgebouw te verzoeken, en dit verzoek eenige jaren achtereen te herhalen, maar zonder gewenscht gevolg.

Toen evenwel de ruimte gaandeweg te klein was geworden, om het intusschen steeds toegenomen aantal boeken en geschriften te plaatsen, besloot de Raad den 4n Juni 1863 ook het aangrenzende zoogenaamde « Magazijn » voor bibliotheek in te richten. Van dat jaar dagteekent alzoo de Groote Zaal, vlak boven de ruime vestibule, vroeger het « plein » genaamd, gelegen, welke een oppervlakte heeft van 15 bij 11 m. en 7 m. hoog is, en inderdaad een voortreffelijke en uitnemend ingerichte zaal genoemd mag worden, zooals uit de bijzonder goed geslaagde afbeel-

ding kan blijken. Behalve deze en de reeds vroeger vermelde zaal boven de Raadskamer, die met inbegrip van nog een kleiner vertrek, 12 m. lang, 6 m. breed en 4.25 m. hoog is, is nog een ander vertrek van 10.5 m. lang, 9.5 m. breed en 2.5 m. hoog tot tijdschriftenkamer ingericht en heeft de Bibliothecaris een zeer ruime werkkamer tot zijne beschikking, waar ook de bibliotheek van Koloniale litteratuur, een legaat van wijlen Mr A. J. Duymaer van Twist, Oud-Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Oost-Indië, een plaats heeft gevonden.

Dat alzoo de geheele bovenverdieping van het Deventer Raadhuis gaandeweg voor de Boekerij ingericht is geworden, was het gevolg van de zeer te waardeeren zorg, die het gemeentebestuur in den loop der 19e eeuw voor haren bloei en uitbreiding heeft gedragen. Wat de vorige eeuw had verzuimd, trachtte men al aanstonds, na de overbrenging der boeken uit Harderwijk, eenigszins goed te maken. Op voorstel van den Heer Besier, bestemde de Raad in 1820 een jaarlijksche som voor het compleethouden der vervolgwerken en den aankoop van nieuwe boeken; stelde een reglement vast op het gebruik, dat van de bibliotheek gemaakt mocht worden, en benoemde een custos tot hulp van den Bibliothecaris. Zij ontving in 1830 voor Prof. J. Verburg, een uitmuntenden plaatsvervanger als bibliothecaris in den predikant P. C. Molhuysen, die in 1860 werd vervangen door Dr A. C. Engelbrecht tot 1863, en na wien achtereenvolgens Dr W. B. J. van Eijk tot 1879, Dr A. J. Vitringa slechts gedurende enkele maanden, Dr A. van Doorninck tot 1889, I. J. Cosquino de Bussy tot 1892, en sedert dat jaar steller dezes met het Bibliothecariaat waren belast. Van nu aan zag de boekerij zich ook geregeld verrijkt door geschenken van rijkswege en van geleerde genootschappen. Maar de verwaarloozing in vroeger dagen was te groot geweest om haar in korte jaren te verhelpen, en Prof. Jonckbloet kon zich dan ook nog in 1852 met recht beklagen over het schier algeheele gemis aan werken van Nederlandsche Letterkunde. De 16e, 17e en 18e eeuw ontbraken geheel. In zijne missive, waarin hij Curatoren van het Athenæum verzoekt een som van f 100.— tot aankoop daarvan beschikbaar te stellen, noemde hij het bijna ongeloofelijk, dat men te vergeefs een Vondel, Cats of Hooft op de Bibliotheek zocht, en toch was het zoo. Maar gelukkig werd het met ieder jaar beter. Schenkingen op allerlei gebied van wetenschap vielen haar achtereenvolgens te beurt van de H.H. M. van Doorninck, Joz. Backer, Dr L. H. Halbertsma, Prof. Metzlar, P. C. Molhuysen, J. Cost Jordens, H. van Logchem, H. J. W. van Marle, en, om geen meerdere te noemen, van de reeds vermelde verzameling van werken op koloniaal gebied uit de boekerij van wijlen A. J. Duymaer Van Twist. Bovendien verhoogde het gemeentebestuur meer dan eens de jaarlijksche geldelijke toelage tot aankoop van boeken en verdere onkosten, ten einde de boekerij zooveel mogelijk dienstbaar te doen zijn aan het algemeen belang. Op die wijze wies de boekenvoorraad gestadig aanmerkelijk aan. Daartoe behooren nu omstreeks 500 handschriften,

De Groote Zaal der Athenæum-Bibliotheek.

waarvan er bijna 300 van vóór het jaar 1600 dagteekenen, en ruim 40 Oostersche zijn. Belangrijk is inzonderheid de verzameling van meer dan 480 incunabelen, vóór 1525 gedrukt, waarvan een honderdtal bezorgd werd door de Deventer persen van Richard en Albert Paffraet, Jacobus van Breda, Theodorus de Borne en Wesseler Zuseler en o. a. de oudste Deventer druk van 1477 behoort. Aan uiterst zeldzame werken ontbreekt het bovendien niet. Een zoogenaamd blokboek, de *volledige* « Grammatica Donati » bevattende, en een « Reynardus Vulpes, carmine latino (Ultraj. N. Ketelaer et Ger. de Leempt c. 1473) » moeten tot de Unica gerekend worden. Ook van David Joris bezit de bibliotheek in handschrift of in druk traktaten, die in de bibliographie van diens werken door Dr A. van der Linde niet genoemd worden. En van beteekenis is zeker het eenig nog bestaande copieboek van Erasmus' correspondentie, 366 brieven van en aan hem bevattende, deels in het origineel, deels in afschrift, door Erasmus' secretarissen op zijn last gemaakt. Als laatste aanwinst moge nog een exemplaar van het Breviarium Grimani worden genoemd. Een rijke schat voor bronnenstudie biedt de bibliotheek den vrienden der wetenschap alzoo aan.

Eerst in de 19e eeuw zijn stappen gedaan, om door de samenstelling en uitgave van een wetenschappelijk bewerkten, systematischen Catalogus, de raadpleging van den boekenvoorraad te vergemakkelijken. In 1832 deed daartoe de Bibliothecaris Molhuysen een eerste deel het licht zien, waarin ook de handschriften en wiegedrukken werden beschreven en tevens de beschrijving werd opgenomen, door den Harderwijkschen hoogleeraar Everhard Scheidius omstreeks 1785 gemaakt van de Arabische en Maleische handschriften, destijds eigendom van de Harderwijker Hoogeschool. De aangroeiende boekenvoorraad maakte in 1864 de uitgave van een tweede, in 1872 van een derde, en in 1880 van het eerste stuk van een vierde deel noodig. Zij bevatten ieder de intusschen verkregen aanwinsten, maar maakten daardoor geen geheel uit, wat voor de raadpleging niet zonder bezwaar was. Uit dien hoofde ontwierp de Heer de Bussy tijdens zijn bibliothecariaat, de plannen voor een geheel nieuwen Catalogus en nam daartoe de noodige voorbereidende maatregelen, die den tegenwoordigen bibliothecaris in staat stelden om in 1897 een 1e deel uit te geven, bevattende de in de Boekerij aanwezige werken van Algemeenen aard, over Opvoeding en Onderwijs, Wijsbegeerte, Land- en Volkenkunde en Geschiedenis, en in 1900 een 2e deel, waarin de werken over Taal- en Letterkunde, Schoone Kunsten, Godsdienstgeschiedenis en Godgeleerdheid, systematisch en van een alphabetisch register voorzien, werden beschreven. Diezelfde arbeid is sedert onderhanden genomen met betrekking tot de werken over rechtsgeleerdheid, geneeskunde, wis- en natuurkunde en natuurhistorische vakken. Een voortreffelijke beschrijving der wiegedrukken verscheen reeds in 1867 in de Notices bibliographiques des livres imprimés avant 1525 par A. M. Ledeboer, en een nieuwe Catalogus der Handschriften,

Explicat Apocalipsis · liber tricesimusquintus et vltimus reductorij moralis figurarum biblie · super vtrumq; testamentum · a venerabili domino Petro bertorij pictauie prioris sancti eligij parisiensis ordinis sancti benedicti · de pictauie partibus oriundo · auimone factus · diligenti correctione emendatus punctuatus et tabulatus atq; impressus Anno incarnationis dominice Millesimo quadringentesimo septuagesimo septimo per Richardum paffroet de Colonia · cuius impressionis · pro ornatu mundi one et edificatione vniuersalis ecclesie · et sponsi eiusdem honore · dni nri ihesu xpi qui est benedictus in secula · A O E N

Oudste Deventer druk van 1477
door Richard Paffraet.

door steller dezes bewerkt, zag in 1891 het licht, terwijl de Arabische en Maleische handschriften, nauwkeuriger dan door Prof. Everhard Scheidius had kunnen geschieden, gecatalogiseerd zijn geworden door de bekwame hand van Dr M. J. de Goeje, in zijne beschrijving van de Codices Orientales bibliothecarum Groninganæ, Daventriensis, Leovardensis, Societatis Remonstrantium Amstelodamensis etc.

De boeken zijn in ruim 100 vakken of afdeelingen, die met een volgnummer zijn aangeduid, geplaatst, terwijl de planken met een volgletter zijn gemerkt en ieder boek bovendien het nummer draagt, waarop het in volgorde op de schappen voorkomt, bijv. 22 A 7, 46 E 25, 63 B 12 enz. De handschriften en ook meerendeels de incunabelen worden in gesloten kasten bewaard. Ten slotte zij nog vermeld, dat de werken van een zelfde wetenschap zooveel mogelijk bij elkander zijn geplaatst, een indeeling waaraan de vorige Bibliothecaris, de Heer I. J. de Bussy, een veelomvangrijken en nauwgezetten arbeid ten koste heeft gelegd.

Moge de 20e eeuw aan de Geschiedenis dezer Boekerij nog menige bladzijde kunnen toevoegen, die van haar bloei en haar zegenrijk bestaan zal kunnen getuigen.

Deventer, Juni 1907. J. C. VAN SLEE.

VAN THULDEN'S « POMPA INTROITVS »

Wanneer, na het overlijden van Albert en Isabella, de zuidelijke Nederlanden weder onder het Spaansche kroondomein waren gekomen, benoemde de Spaansche koning Philips IV tot gouverneur dier gewesten zijn broeder Ferdinandus van Oostenrijk, kardinaal van Toledo, die het jaar te voren zich als veldheer onderscheiden had in den slag van Nördlingen. In het voorjaar van 1635 deed de nieuwe Landvoogd zijn intrede te Antwerpen en het Magistraat, al waren de tijden alles behalve gunstig, besloot die inhuldiging met buitengewonen luister te vieren. Niemand minder dan Petrus-Paulus Rubens werd aangesteld om de stadsversiering te regelen en te leiden, die dan ook ten koste van duizenden en duizenden tot stand kwam.

Bij J. F. van den Branden, *Geschiedenis der Antwerpsche Schilderschool*, blz. 560 v.v., vindt men de uitvoerige beschrijving van wat aan eerebogen, praalwagens, enz. werd bijeengebracht om aan de plechtige inhuldiging allen denkbaren luister bij te zetten. En om de herinnering aan al die dra vergane pracht te bestendigen, besloot het Magistraat tot het uitgeven eener beschrijving met platen van de intrede van den Prins-Kardinaal.

« Den 25ⁿ Mei 1635, » lezen wij bij van den Branden (1), « werd de uitgaaf van dit prachtwerk aangenomen door den schilder-plaatsnijder Theodoor van Thulden. De tekst der beschrijving werd geraamd op dertig bladen druks, en er moesten veertig platen bij gevoegd worden. Van Thulden mocht, op zijne kosten, van het boek hoogstens acht- en minstens zeshonderd exemplaren laten drukken. De Stad zou hem eene schadeloosstelling geven van 2000 gulden, voor welke hij haar tweehonderd exemplaren zou bezorgen tegen Kerstmis aanstaande. Echter moest de griffier Kasper Gevaerts, voor 3000 gulden, den Latijnschen, met Grieksch doorspekten tekst nog leveren, en hij trok het daarmede tot 24 December 1637. Vervolgens werd zijn handschrift aan de censuur van het Hof en van de Stad onderworpen, en eerst op 21 Maart 1639 kon van Thulden, voor 3356 gulden 8 stuivers, het drukwerk bestellen aan Jan van Meurs. De buitengewone uitgebreidheid van den tekst, die bij het zetten honderd bladen beliep, vereischte dat ook het getal der

(1) L. c., blz. 569. — Het contract tusschen het Antwerpsch Magistraat en Th. van Thulden is afgedrukt in *Antwerpsch Archievenblad*, VII, blz. 39. Er is in bepaald dat het werk zou gedrukt worden door Balthazar Moretus. Om welke rede later van Meurs er mede gelast werd, blijft in het duister.

platen tot negen en veertig werd vermeerderd, en ten slotte zou Van Thulden in plaats van 2000 tot 4500 gulden schadeloosstelling genieten. De honderd in-folio-tekstbladen waren reeds vóór 22 April 1641 afgedrukt, maar dan moest er nog een inleiding en opdracht aan het werk worden gevoegd, en eerst op 8 Juni van dit jaar, werd Gevaerts naar het hof gezonden, om dit nieuw bewijsstuk zijner geleerdheid te gaan voorlezen (1). Aan dit getrokken en gezwollen opstel werden gewis groote wijzigingen bevolen, want het duurde tot 26 Januari :643, eer de *Pompa Triumphalis Introitvs Austriaci Hispaniarvm Infantis, & in vrbem Antverpiam* naar het Hof werd gedragen. Het geschenk was een prachtexemplaar, gedrukt op perkament; de koperplaten waren gekleurd door Antoon van Deynen en Peter Schut. Dit boek was niet enkel het kostbaarste, maar tevens het schoonste, dat ooit door onze stedelijke regeering werd uitgegeven. »

Zoo ontstond dus het bekende boek, dat inderdaad en om zijn keurigen druk en om zijn weelderige prentkonst tot de merkwaardigste persprodukten uit de zeventiende eeuw mag gerekend worden :

Pompa | introitvs | honori | serenissimi principis | Ferdinandi | Avstriaci | Hispaniarvm Infantis | S. R. E. Card. | Belgarvm et Bvrgvndionvm | Gvbernatoris, etc | a | S. P. Q. Antverp. | decreta et adornata; | Cùm mox a nobilisimâ ad Norlingam | partâ Victoriâ, Antverpiam Auspi- | catissimo Aduentu suo bearet, | XV. Kal. Maii, ann. CIↃ. IↃC. XXXV. | Arcus, Pegmata, Iconesqz à Pet. Pavlo Rubenis, Equite, inuentas & delineatas | Inscriptionibus & Elogiis ornabat, | Libroqz Commentario illustrabat | Casperivs Gevartivs I.C. | & Archigrammatæus Antuerpianus.| Accessit Lavrea Calloana, eodem Auctore descripta.| Antverpiæ | Venevnt exemplaria apvd Theod. a Tvlden, | Qui Iconum Tabulas ex Archetypis Rubenianis delineauit et scalpsit. | Cum priuilegio. | [*In fine* :] Antverpiæ | Excvdebat Ioannes Mevrsivs | typographvs ivratvs, | anno salvatis CIↃ. IↃC. XLI.

Een gelukkig toeval liet ons dezer dagen de hand leggen op een paar bescheiden, die op de wordingsgeschiedenis der *Pompa introitvs* nog eenig meer licht werpen.

De traagheid waarmede het werk vooruitging, schijnt nl. vooral nadeelig geweest te zijn voor den drukker, Jan van Meurs, die al de voorschotten had moeten doen; die, op bevel der Heeren van het Magistraat, duur « venetsch » en « lyons » papier had moeten laten komen, dat hij « contant betaelt » (had) « in goet permissi ghelt », en die, na drie lange jaren, nog amper eene enkele afkorting van 500 gulden van de Stad had mogen ontvangen. Waarschijnlijk de nieuwe vertraging

(1) En op 9 December 1641 nog geeft een besluit van het Magistraat aanleiding tot nieuwe vertraging. In de *Pompa introitvs* beval men nl. ook op te nemen eene koppersnede naar den triumfwagen door Rubens ineengezet ter viering van de door den Prins-Kardinaal te Calloo behaalde overwinning op de troepen van Fredrik Hendrik van Nassau.

voorziende die Inleiding en Opdracht gingen veroorzaken, — al het overige was reeds gedrukt en met het jaartal 1641 voorzien (1),— besloot hij, in April 1642, zijn lastgever Theodoor van Thulden in rechte aan te spreken om betaling te bekomen. Maar vooraleer tot dien uitersten stap over te gaan, verzocht hij om de bemiddeling van het Stadsbestuur ten einde de zaak in der minne geschikt te krijgen. In het Antwerpsch *Rekwestboek* van 1642, f° 64, r° en v°, is zijn verzoekschrift opgeteekend :

7 aprilis 1642.

Aende Heeren Borgemeester ende Schepenen der stadt Antwerpen

Verthoont met alle eerbiedinghe Jan van Meurs, boeckdrucker, gewesene Aelmoesenier deser stadt, hoe dat Theodorus van Thulden constschilder ter saecke van contracte tusschen partyen voor notaris ende getuygen aengegaen opden XXIste dach der maent van meerte van den jaere XVIc negenendertich aengaende het drucken van den boeck geintituleert Pompa triumphalis Introitus Ferdinandi Antverpia hem verthoonder schuldigh is de somme van dry duysent, dry hondert sessen vyftigh guldenen & acht stuyvers, sonder den behoorlycken intrest,gecort alleenlyck vyfhondert guldenen daerop betaelt : waer van hy metter minne nyet en can becommen betaelinge, noch ooc voldoeninghe van andere pretensien spruytende uyten voorschreven contracte. Om weshalve nyet te vallen in ordinaris lanckduerich proces. Bidt hy verthoonder dat Uwe Ed. gelieve te committeren eenen of meer commissarissen, voor dewelcke hy den voornoemden van Thulden zal mogen dachvaerden ende aenspreken over 'tghene voorschreven is, authoriserende de selve commissarissen om tusschen partyen te gheven alle vonnissen totten definitiven valeur, dwelck doende, enz.

Daarop werd de volgende apostille gegeven :

Myne heeren Borgermeester en Schepenen hebben gecommitteert Mr Jacob van buren, omme te doen ende te besoigneren naer inhoudt van desen Actum 9 aprilis 1642. A. van Cuelen.

Bij het verzoekschrift behoort de volgende

Rekeninghe voor Theodore van Thulden.

Theodore van Thulden is schuldich aan Joan van Meurs als volcht voor drucken van 98 bladeren van Pompa triumphalis introitus Ferdinandi Antwerpie tot thien gul. elck blat

voor 600 exemplaren als p. contract	980/ /
vant' venets papier op gheleyt 200 exemplaren mackt 41 rimen 5 boecken tpt 24 gul. 19 boeck p. riem want is een boeck casse oock als p. contract	990/ /
vant' lyons papier op gheleyt 408 exemplaren ende een boeck voor proeven ende defecten is 17 boeck elck blat, mackt 87 riemen 13 boeck tpt 14 gul. p. riem gherekent p. contract als voor	1227/—/ 2
15 July 1637 in 2 reysen ghelevert 5 boeck wal cassé	2/—/10

(1) Er schijnen ook exemplaren met het jaartal 1642 te bestaan.

11 Jannuary 1639 1 Raccoins philosophia 4/—/16
8 Feb 1641 aen Anthoin vrancx plaetdrucker door ordre van ditto Tulden ghelevert 4 rimen venets wal papier ende 4 rimen lyons vant' selve 152/—/—

Samen... G. 3356/—/ 8

staat te noteren dat dese voorschreven papieren ghekocht ende ontboden hebbe door ordre van myne heeren vande stadt ende contant betaelt in goet permissi ghelt te weten de venetsche pappieren op 3 september 1636 ende lyonsche pappieren op 12 may 1637.

Waer van den intrest pretendere te ghenieten, want het mijne schult niet en is dat desen boeck soo lange jaren onder handen blyft, altyt bereyt ghewest synde daer inne voorts te gaen naer behooren ende ten minste alle dagen een blat te drucken van 600 folia, soo dat in dier vuegen in vier maenden soude voldruckt gheweest hebben, dit langhe treneren is mij niet alleen schade gheweest van myn verschoten ghelt soo lange te derven, maer oock ghecauseert groote turbatie ende onghelegentheyt in myne druckerye want somwylen in dry maenden oft meer heeft blyven stil liggen daer naer weder een blat ghedruct daer naer weder moeten wachten ende elcke reyse myne gasten ander werck moeten besorgen tegen stile ende manieren van drucken, my deshalven ghedragende aen persoonen hun des verstande.

7 Marty 1641 ontfangen op rekeninge vyff hondert guldens p. ordre van mynheer den tresorier Jacques de letter door bartholomeus verschueren.

Daar er verder van de betwisting geen gewag meer gemaakt wordt, zal vermoedelijk een overeenkomst verkregen zijn en de drukker voldoening hebben bekomen. Het in het request bedoelde « contract » tusschen van Thulden en van Meurs is bewaard in de Notarisboeken van H. Duys, 1637-1640; het heeft den volgenden inhoud :

Op heden den Eenentwintichsten dagh der maandt van meerte int jaer ons heeren sesthienhondert ende negenendertich Compareerde voor my Herman Duys openbaer notaris t'Antwerpen residerende by den Raede van Brabant geadmitteert ende in presentie van de getuygen naergenoempt Sr Jan van Meurs ter eenre en Sr Theodore Thuldens ter anderen syden Ende bekende ten beyden syden tsamen overcommen ende veraccordeert te syn aengaende het drucken van den boeck geintituleert *Pompa triumphalis introitus Ferdinandi Antverpia* Inder naervolgender manieren Te weten Dat den voorschreven Sr van Meurs sal hebben voor het setten ende het drucken der letteren ofte inscriptie vanden voorschreven boeck voor yeder bladt Thien guldens eens ende selen van yeder bladt worden gedruckt Seshondert exemplaren Teweten tweehondert daeraff op Veneets pampier gelyck den voorschreven Sr van Meurs aende heere vande Stadt getoont heeft Ende vierhondert daeraff op Lions pampier gelyck mede aende voorschreven heere gethoont is geweest Ende sal de voorschreven van Thulden aenden voorschreven van Meurs betaelen voor elcken riem veneetsch pampier daertoe gebruyckt de somme van vierentwintich guldens eens ende voor de lionsche pampieren die tot den voorschreven boeck oock met d'inscriptie bedruckt zullen worden de somme van vierthien guldens eens elcken riem Ende

sal den voorschreven Sr van Thulden aenden voornoemde van Meurs de voorschreven oncosten van het drucken ende setten der letteren ende pampier betaelen d'een helft in gelde ende d'ander helft int leenen soo vande plaeten als medaillen om byden voorschreven van Meurs tot synen cost daermede te doen drucken door den plaetdrucker des voorschreven van Thulden soo vele boecken tot negen gulden elcken boeck als de voorschreven andere helft der voornoemde oncosten sal worden te bedraegen ende sal de voorschreven Sr van Meurs de pampieren ende drucken met het setten der letteren tot zyn exemplaren betaelen oft goet doen pro rata gelyck hy die aen van Thulden sal aenrekenen oft bevonden selen worden te bedraegen Ende aengaende de groote Gaelderye bestaende in tweelff plaeten selen voor Sr van Meurs daer van gedruckt worden de sesse alleene inde welcke verthoont staen de keysers ende thermen Ende tot het volbrengen ende onderhoudt elck in synen regard van tgene voorschreven is hebben partyen voornoemd verbonden hunne personen ende goeden present ende toecommende Sonder argelist Aldus gedaen ende gepasseert t'Antwerepen voorschreven ten daege maende ende jaer als boven ter presentie van Phlips Duys ende Leonart Janssen getuygen ende is de minute deser by de voorschreven comparanten onderteeckent

Joan van Meurs T. van Thulden

Toirconden 't gewoonlyck hantteecken myns notarius hieronder gestelt

H. Duys

Volledigheidshalve zij hier bijgevoegd dat van de intrede van den Prins-Kardinaal ook nog de herinnering bewaard bleef in eene volksuitgave waarvan de exemplaren zeer schaarsch voorkomen, nl. :

Corte wtlegginghen | van alle de Triumph-wercken ghemaeckt | ende ghestelt | Ter eeren den Doorluchtichsten | Prince Cardinael | Ferdinandvs | Infante van Hisp. | Op sijn blijde incomste | Binnen de Stadt van | Antwerpen | Den 17. April 1635. | Overgeset door H. M. Hub. Neeffs Priester. | t'Hantwerpen, by Lauwereys van Diest | Op S. Jans Brugh inde dry witte Haesewinden. | 4°. 40 ongen. bll.

Dat spoedig gevolgd werd door :

Corte wtlegginghen | Ofte | By-voeghsel vanden gheheelen Triumph-wegh | ghemaeckt ende ghestelt | Ter eeren des Doorluchtichsten | Prince Cardinael | Ferdinandvs | Infante van Hispanien. Op sijn blijde incomste binnen de Stadt | van Antwerpen den 17. April 1635. Mitsgaders van alle het gene schrijvens weerdich | ghepasseert is, ter wijlen den Prince Cardinael | t'Antwerpen heeft gheweest. | t'Antwerpen, by Lauwereys van Diest, op S. Jans Brugh, inde dry witte Haesewinden. | 4°. 8 ongen. bll.

Antwerpen JOS. VELLE

VLAAMSCHE DRUKKERSWOORDEN IN 1567.

Na het verschijnen van mijn opstel over de constructie der drukpersen in de zestiende eeuw, in den vorigen jaargang van dit Tijdschrift, vestigde de Secretaris van onze redactie, de heer Prosper Verheyden, mijn aandacht op een boekje, dat, in 1567 bij Christoffel Plantin verschenen, nog een en ander behelst, dat ter zake dient.

Dat boekje is een in-16° uitgaafje met den volgenden titel :

La || première, et || la seconde partie || des dialogves francois, || povr les ievnes enfans. || Het eerste ende tvveede || deel van de Françoiſche t'ſamenſprekinghen, ouer- || gheſet in de nederduytſche ſpraecke.|| (*Drukkersmerk*) || A Anvers. || De l'imprimerie de Christophle Plantin. || M. D. LXVII. || Avec privilege. ||

en geeft een aantal gefingeerde samenspraken in het Fransch, met een daarnaast gevoegden Dietschen tekst, om kinderen vertrouwd te maken met deze talen. Onder die samenspraken is er eene, die bijzonderlijk de aandacht trekt, nl. de laatste, welke handelt over de drukkerij. Die samenspraak is het, welke het onderwerp van dit opstel vormt en hier overgedrukt wordt naar het exemplaar in het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen (1)

. . . . . .

P. 234. G. Il me semble que maintenant vous m'avez donné assez de moyens, pour estre satisfait touchāt l'écriture. C'est à vous à qui ie me veux adresser, E. puis que vous offrez à me faire tant de bien, que de vouloir discourir cest art tant admirable de l'imprimerie.

E. Ie ne me veux pas arrester à parler de son excellence, sçachant que vous l'entendez aussi bien que ie pourrois faire : mais quant est de l'ordre que nous y maintenons, ie le feray volontiers.

G. Ie vous interrogueray donc de mesme suitte que i'ay fait H. & vous me respondrez comme ie sçay bien que pouuez faire.

E. Ie le veux ainsi.

G. Qui sont donques les principalles pieces de vostre art ?

. . . . . .

G. My dunct dat ick hier mede wel te P. 235. vreden ende gherust mach wesen, wat ghy my gheseit hebt aengaende t' ghescrifte. Nu wil ick tot v comen, E. midts dat ghy my uwen dienst biedt, om my de vriendtscap te doen, als dat ghy slechtelick ouerloopende de wonderbaerlicke conste van boecken te prenten, verclaren wilt.

E. Ick en wil niet langhe staen dralen oft tateren van haer excellentie, wetende dat ghyt also wel verstaet als ick emmer mach, maer gheern sal ick v verhalen, hoe't by ons te wercke gaet.

G. Ick sal v dan vraghen naer d'een en d'ander, ghelyck ick H. ghedaen hebbe. ende ghy sult my daer op antworden, ghelyck ick wel weet dat ghy doen sult.

E. Also wil ickt hebben.

G. Vvelck syn de principael stucken van uwe conste?

---

(1) De lange *s*, in het origineel gebruikt, werd hier vervangen door de ronde ; in den rand vindt men de pagineering van het boekje.

E. Ce sont les lettres, la forme ou l'assemblage d'icelles, & la presse.

P. 236. G. N'y a-il autre chose?

E. Ie laisse ce que nous avons de commun auec l'écriuain, comme le papier & l'encre, encore que nostre encre soit semblable à la sienne.

G. Quelle difference y a-il?

E. La difference est, que la nostre est faite de tormentine, huile, & fumée: aussi est-il necessaire qu'elle le soit.

G. Passons donques outre, & commençons par les lettres, puis que vous les auez mises les premieres en reng. comment se font-elles?

E. Premierement on fait le poinçon, qui est vne longue piece d'acier, au bout de laquelle on graue tel charactere que lon veut.

G. Qu'aduient-il de cela?

E. Quand il est fait, on le frappe dans le cuiure, & en tait-on la matrice, qui n'est autre chose que l'impression du charactere frappé, non plus ne moins que quand on marque vn cachet dedans de la cire.

G. Que sert le charactere ainsi frappé dedans du cuiure?

E. Il sert pource qu'en ceste matrice on iette la matiere, dont lon veut faire les lettres, comme le plomb ou l'étain dans vn moule.

G. I'enten ce q voulez dire: toutefois il me semble qu'il est biẽ difficile d'en faire des lettres si dextremẽt proportiõnées, q toutes se ramassẽt au iuste.

P. 238. E. Cela se fait au moyen du moule, lequel est fait de plusieurs pieces rapportées en vn, par lesquelles toutes lettres sont faites semblables, estant, comme on dict, d'vne mesme fonte.

G. Le moule donc reçoit la matrice tantost d'vn A & tantost d'vn B: & ainsi & l'A & le B, sont proportionnez également.

E. Vous dictes bien.

G. Est- il fait de plusieurs pieces, comme vous dictes?

E. Ouy. aussi est-il necessaire: car autrement la lettre ne pourroit auoir les choses qui luy sont necessaires. Premierement il est monté sur vn fust, cõtre lequel y a vn archet leuant: puis y a vne

E. De letteren oft t'scrift, t'setten oft de vorme, ende de persse.

G. Isser niet anders? P. 237.

E. Ick en segge niet van t'gene dat wy hebben gelyck een schryuer, namelick van t'pampier ende inct, al en is onsen inct niet te ghelycken by synen inct.

G. Vvat onderscheit isser?

E. T'verscil is, dat den onsen gemaect is van termẽtin, olie, ende roock. oock moet hy also syn.

G. Laet ons dan nu voortvaren, ende beginnen van de letteren, naedemael ghyse voer al genoemt hebt. hoe oft van wat fatsoen synse?

E. Eerstelick maectmen t' poensoen, dat is een lanck stucxken staels, daermen op t' puntken inne snydt ofte steecct sulcken letter alsmen wilt.

G. Vvat doetmen daer met?

E. Volmaect synde, soo slaetmense int coper, ende maect daer van de matrice, dwelck niet anders en is, dan den druck vande gheslagen letter, noch min noch meer dan alsmen eenich marc oft signet in wasse druct.

G. Vvaer toe dient de letter alsoo in coper geslagen?

E Sy dient om op sulcke matrice de stoffe te ghieten, daermen de letteren van maecken wilt, als loot oft tin in een instrument.

G. Ick hebbe t' verstandt wech. Maer my dunct dattet quaet om doen is, de letteren so wel geproportioneert te maecken, datse alle ghelyck euen iuyste comen te syne.

E. D'instrument kan dat maecken, P. 239. dwelck van veel stucken in een ghevuecht oft gerapporteert wordt, als dat der vuegen alle de letteren gelyck werden, die van eenre afguete syn, alsoomen segt.

G. Men doet dan alsnu in d'instrument de matrice van een A, ende alsdan van een B: als dat de A ende de B, beide van eenre proportie syn.

E. Ghy spreect recht.

G. Ist van veel stucken ghemaect, ghelyck ghy segt?

E. Iaet. dat moet oock wesen: want anderssins en soude de letter niet hebben watse hebben moet. Eerstelick ist ingheleit in hout, daer in het boogsken vast houdt: voorts isser t'plat yser, de lange

platine, les longues pieces, & le filet qui tient aux lõgues pieces. Il y a les blancs, les cheuilles, les getz, les registres, les potences, & les heurtoirs, lesquels sont necessaires à la perfection du moule.

G Voila donques comment se font les fontes dedans les moules. ausquels sont attachées les matrices. Mais dont vient que vous auez tant de sortes de lettres?

E. Cela vient par les diuersitez des labeurs. q̄ lon a à faire, ou en grosse ou en menue lettre. mesmes selon iceux, les lettres ont receu diuers noms.

G. Entendez-vous que pour vne accoutumance que lon a eu de faire vn liure d'vne sorte de lettre, que de là la lettre ait esté nommée?

P. 240. E Ie l'enten ainsi: comme de l'impression de messels, on a nommé les vnes lettres de messel, canõ, & petit canõ de messel, glose de messel: lettre de Cicero, lettre de S. Augustin, à cause que lõ a fait coustume d'imprimer tels autheurs auec ces lettres.

G. Les autres dou ont-elles pris leur nom?

E. Les vnes l'ont pris de nations qui en vsent vulgairement: de telles ainsi nous en nõmons quelques vnes Romaines, & gros Romain ou texte, Romain commun, petit Romain, auec les Italiques, lettre Françoise, & lettre Grecque.

G. Les autres ont-elles esté nõmées pour quelques autres raisons?

E Ouy bien: car les vnes pour leur grande beauté sont nommées lettres mignonnes, nõpareilles, et parangõnées. Les autres ont pris leur nõ d'ailleurs, comme le gros & petit canon, la lettre de texte, lettres tournées de deux poincts, le gros traict, le grãd & petit bourgeois, lettre batarde, lettre de somme ou moderne, & lettre de parchemin.

G. Toutes ces lettres se font-elles les vnes comme les autres?

E. Ouy: & ainsi mesmes fait-on les nottes de musique. Et faut notter encore dauãtage, que chasque sorte de lettres, a ses capitalles, ou versalles, ses abreuiatures, ses ligatures, ses nombres ou chiffres,

stucken, ende den draet die ligt op een van de lange stucken, item d'witte, de vyskēs, de gueten, de registers, de clouwieren ende naghelen. Sulcx moet nootsaekelick een instrument hebben, soudt goet ende oprecht syn.

G. Alsoo worden dan de letteren ghegoten in d'instrument daer de matricen vast aengemaect syn. Maer hoe commet dat ghy soo veel soorten van letteren hebt?

E. Dat comt om dattet werck niet altyt al euen eens en is, dwelck men te doen heeft oft met een groot oft met een clein scrift: want nae d'werc crygt de scrift dese oft d'ander naemen.

G. Meindy, achteruolghende de ghewoonte alsmen eenich boeck van eenre soorte van letteren gedruct heeft, dat daer naer de scrift genaemt wordt

E. Dat is de meininghe: ghelyck nae de P. 241. gedructe missalen, noemtmen d'een letter t'groot oft clein canon van t'missael, de glose van t'missael: d'ander de letter van Cicero: sint Augustin, ouermidts men sulcke autoren ghemeinlick met dese scriften print.

G. D'ander, waer nae heeten die?

E. Eenighe heeten nae de natien die sulcke scrift daghelicx vseren ende ghebruycken. Daerom segghen wy, de Romein, groot Romein oft text, ghemein Romain, clein Romain: item d'Italiaensche, Françoissche ende Griecxsche scrift.

G. Vverden nu d'ander naer yet anders ghenaemt?

E. Iaese: want d'eene wordt ghenaemt de fraeye schrift, om haer uytnemende schoonheidt: d'ander de nompareille, wiens gelycke men niet en vindt: de derde worden naer wat anders ghenaemt, ghelyck de groote ende cleine canon, den text, letteren van twee reghelen oft liminaturen, de groue scrift, de groote ende cleine bouriose, de bastaerde letter, t'breuier letter, de moderne oft nieuwe scrift, de gescreuen letter.

G. Vvorden alle de letteren d'een ghelyck d'ander gemaect?

E. Iaese. Insgelycx maectmen oock de noten vande musycke. Voorts suldy mercken dat elck scrift heeft syn capitalen, syn versalen, syn breuiaturen, syn ligaturen, syn getal oft cyfer, syn tytelen, accenten,

ses titres, ses accens, ses espaces, ses quadrats, ses diuisions, ses distinctions.

P. 242. G. Mais dicte-moy, si tout ce qui se tire sous la presse, est enpraint en matiere de fonte?

E. Non : car lon taille quelquefois en bois des lettres grises, & des lettres fleuries, des fleurons, des chapiteaux, des vignettes. Et la pluspart aussi des portraits & figures qui se mettent dans les liures : si ce ne sont quelques vnes, que l'on fait grauer en cuiure.

G. Vous m'auez amplement satisfait touchant ce poinct. parlez s'il vous plaist de la forme.

E. Quand il est question d'imprimer quelque liure, on le baille au compositeur, qui est celuy qui assemble les lettres disposees chacune à part dedās la casse, en laquelle y a autant de cassetins, que de diuersité de lettres.

G. Ie l'enten ainsi.

E. Puis il attache la coppie sur laquelle il veut besogner, à vn visorion, qui est vn bois de long, qui soutient ladite coppie, & de peur qu'elle ne se replie, il y met le mordant, qui est vn autre bois fendu passant au trauers. Cela fait, il prend son compositoir, qui est un autre bois, sur lequel il compasse ses lignes : & à mesure qu'il les fait, il les met dedans vne galere, où il parfait les pages.

G. Imprimez-vous donc les pages les vnes apres les autres?

E. Non pas : mais lors qu'il en a compose ou deux, ou quatre, ou six, ou huict, P. 244. selon le volume du liure que l'on veut faire imprimer, il les impose toutes en son chassis.

G. Qu'est-ce que ce chassis?

E. C'est vn carré fait de six barreaux de fer, dont les quatre font les quatre costez, & les deux autres sont au trauers par le milieu, tellement qu'il y demeure quatre petis quarrez, ausquels on impose les pages.

G. Tous les chassis sont-ils ainsi faits?

E. Non : car quelquefois il n'y a qu'vne piece trauersante, et q̄lquefois il n'y en a point : ce qui est necessaire pour les diuersitez des volumes des liures.

spatien, quadraten, diuisien, ende distinctien.

G. Maer segt my : wat onder de presse P. 243. comt ende ghetrocken wordt, staet dat al op de ghegoten materie?

E. Neent : want daer worden altemets letteren vol wercs ende foliasien in houdt ghesneden : item bloemen, capitael mercken, wyngaert rancxkens. Insghelycx schier alle de portracturen ende figuren diemen in de boecken set, behaluen die in coper ghesteken worden.

G. Ghy hebt my redelick ghepaeyt aengaende dit stuck. Segt nu, belieuet v, wat van de forme.

E. Alsmen eenich boeck drucken wilt, soo gheeftmen dē Setter de copye, die voegt de letteren by een, waeraf elck besonder ende by haer soorte ligt in de casse, die soo veel cleine caskens heeft, alsser soorten van letteren syn.

G. Nu verstae ickt.

E. Hy steect de copye daer hy uyt setten wilt, in t'visorie, dwelck is een lanckachtich hout, daer sy vast inne blyft : ende vreesende datse mocht om slaen, oft uyt waeyen, soo sluyt hyse met een tenakel, dat is een ander ghespleten hout, stekende lācx ouer dweers, ende beide de copye ende t'visorie vast houdende. Terstont neemt hy synen sethaeck, dat is oock een hout daer hy de reghelen mede past ende ghelyck maect, alle van eenre mate, ende setse allencxkens neder in de galeye, daer de pagie eerst voleyndt wordt.

G. Print ghy dan de pagien d'een voer d'ander naer?

E. Neen wy. maer alsser twee, viere, sesse, achte, oft meer, naer t'formaet van P. 245. t'boeck datmē drucken wilt, geset syn, alsdan setmen so veel alsser syn in den raem.

G. Wat is dat voor eenen raem?

E. Het syn ses viercante ysers in een ghesoudeert, waer af de viere de vier hoecken maecken, ende d'ander twee syn t'cruys datter inde middelt comt, als datter vier gelycke viercante cleine spatien blyuen, daermen de pagien in set.

G. Syn alle ramen also gemaect?

E. Neense : want altemets en isser maer een dweers yser in de middelt, altemets en isser geen : dwelck syn moet naer t'formaet van t'boeck, dat niet eens en is.

G. Ces pages imposees, que fait-il ?

E. Il les iustifie & les asseure auec des garnitures de bois, dont les vnes sont nommées tétieres, bois de biseau, reglettes, & bois de cottations, ainsi nommées à raison qu'ils seruent aux cottations que lon met en marge.

G. Cela ainsi fait, comment les asseure-il dedans le chassis ? car il n'est pas possible qu'il n'y ait vne infinité de pieces.

E. Il est vray : toutefois il les asseure tellement auec les coings, qu'il n'y a celle qui ne soit étrainte de tous costez, nō plus ne moins que les douues d'vn muy par les cerceaux.

G. Cela ce fait comme ie pense, à raison qu'il n'y a lettre qui ne soit proportionnément iustifiée l'vne à l'autre.

P. 246. E. Vous dictes bien.

G. Et puis apres ?

E. La forme parfaite par ce moyen, est baillée aux deux imprimeurs, qui sont à la presse.

G. Il vous faut donc expliquer la presse.

E. La presse est premierement affermie entre deux iumelles, assises debout sur deux pattes, elles sont assemblées par deux sommiers, et asseurées par haut auec les estançons, les cheuilles, & les clefs qui tiennent & ferment tout le sommet.

G. Est-il donc mêtier de si grande force ?

E. Vous orez. Entre les iumelles la vis est située et enchassee en vne bouette : le piuot de ceste vis entre dedās l'écrou, soustenu par des crāpons : et puis est appuyée sur vn cheuallet couché dessus la platine. Ceste platine est vne grāde et large piece de fer, laquelle couure tout ce qui est necessaire d'imprimer, & est attachée par le moyen de ses anneaux.

G. Ce n'est pas assez. quel moyen y a-il de faire tourner ceste viz ?

E. Il y a le barreau : lequel estant tiré par le māche, fait abaisser la vis, & estant repoussé sur son cheualet, il la fait rehausser.

G. Quand il est donc question de tra-

G. Als nu die pagien alsoo ingheset syn, wat doet hy dan ?

E. Hy maectse gelyck van eenre lengde, ende sluytse vast toe met garnituerhouters, waer van d'eene heeten hootscenen, d'ander formaet houters, regeletten, cottatie houters, passende op de annotatien die in de margien geset worden.

G. Dit also gedaen synde, hoe sluyt hyse in dē raem datse vast blyuen houdende ? want t'en is niet moghelick oft daer en moeten veel stucken syn.

E. T'is waer, nochtans slaet hyse soo vaste toe met coyen, datse alle gelyck van alle canten euen nauwe gheperst worden, al euen eens gelyck de duygen van een cuypken met reepen.

G. Dat gesciet, gelyck ick meine, om dat alle de letteren van eēder groote ende proportie synde, wel gelyck geiusteert syn.

E. Daer hebdyt. P. 247.

G. Nu voorts.

E. Als de forme dan alsoo toegeslaghen ende ghereet is, soo geeftmense dē twee druckers die aen de persse staen.

G. Ghy moet my wat bescheeds seggen van de persse.

E. Ten eersten is de persse vast ghemaect tusschen twee stylen, rechts ouer eynde gheset op twee voeten, ghebonden met twee hoofden, oft van bouen vast ghemaect met spien, sluetelen, vysen, oft scroeuen, die t'gheheel stuck wercs bouen binden ende sluyten.

G. Moetter dan soo groote stercte syn ?

E. Ghy sullet hooren. Tusschē de stylen loopt de spille, hebbende haer hose daerse inne vast gemaect is. T'hooft van de spille comt in de mater, onderset met crammen, ende voorts rustende op de note die gheraect tot op den degel. Desen deghel is een groot ende breet stuck ysers, bedeckende al t'ghene watter te drucken oft te printen is, ende wordt aan de rincxkens (die daer aen syn) vast gemaect oft ghebonden.

G. T'en is niet genoech. waer mede doetmē de spille ouer ende weder gaen ?

E. Daer is den yseren boom, welcken metten hechte naer hem ghetrocken synde, maect dat de spille nederwaerts gaet, eñ van hē ghestooten synde op de clincke, soo gaet de spille weder opwaerts.

G. Alsmen dan wercken wilt, so trect

uailler, l'imprimeur tire le barreau, pour faire porter la platine dessus la forme : & lors qu'il veut retirer sa feuille, il le repousse.

P. 248. E. Il est ainsi : mais il faut entendre que la forme est posée sur un marbre ou vne pierre enchassee en vn coffre, aux quatre coins duquel y a quatre cornieres, qui arestent le chassis. Ce coffre est sur vne table cramponnée par dessous, & va & vient au long du berceau, par le moyē d'vne cremilliere qu'il a au dessous, dedans laquelle le rouët est enclaué.

G. Ce rouët donques estant tourné, fait approcher tout le coffre dessous la platine, & les fait retirer quand il en est métier.

E. Vous dictes fort bien. le berceau ne bouge, et est soustenu d'un costé par la presse mesmes, & par l'autre d'vn bois debout, nōmé le pied. Sur la partie de derriere du coffre, il y a le grand timpan, attaché auec des couplets de fer, dedans lequel le petit timpan entre, pour tenir leurs blanchets entre deux.

G. De quoy seruent ces blanchets ?

E. Les blanchets se mettent entre la platine & la forme, de peur que la platine ne l'écache par sa grande dureté.

G. Mais le papier, ne sera-il iamais mis?

E. I'y suis. Le papier est mis par dessus le timpā : & à celle fin que lon puisse bien rencontrer quand ce vient à la retiration, on le poincte sur deux petites poinctes, attachées au grand timpan, au moyē de leurs vis & écrous. La retiration se fait lors que lō retourne le papier pour l'imprimer d'autre costé.

G. Le papier estant ainsi étendu, est-il subitement imprimé ?

P. 250. E. Non pas encore : car il faut le recouurir d'vne frisquette, qui se ferme par son dauiet.

G. Qu'est-ce que ceste frisquette ?

E. C'est vn parchemin qui recouure tous les endroicts de la forme, qui n'est métier d'estre imprimez : comme les entre-deux des pages, les marges, & tous les blancs.

de drucker den boom, om den dœgel op de forme te doen draghen. ende als hy t' blad wech nemen wilt, soo stoot hy den boom van hem.

E. Het is alsoo : maer ghy sult weten dat de vorme nedergeleit wordt op eenen P. 249. marmelē oft anderen steen, die gesloten ende wel vast ligt in eenen back, hebbēde in t'viercante vier register hoecken, oft winckelhaecxsche canten, om den raem daer in te sluyten. Den back ligt op de kerre, van onder met crammē vast gemaect : ende scuyft daer in op de cakelen ouer en weder, midts den hael ende de ronse, die daer onder aen syn.

G. Naer datmen dan de ronse draeyt, so scuyft den gheheelen back voerwaerts onder den degel, oft scuyft weder achterwaerts alst van noode is.

E. Ghy segt seer wel. De kerre en verruert haer niet, ende is aen d'een syde vast gemaect aen de persse, ende van d'ander syde onderset met een houdt dat ouer eynde staet, ende heet de voet. Achter opden back is t' groot timpaen, met yseren lekens vast gemaect : daer in comt nu t'clein timpaē, om huer wullē doeckē daer tuschē te sluytē.

G. Vvaertoe syn de wullen doecken ?

E. De doecken worden daerom tusschen dē deghel ende de vorme geleit, op dat den harden deghel de vorme niet en quetse, oft te pletteren en douwe.

G. Maer t'pampier salder dat niet op comen?

E. Iaet. t'pampier wordt op den timpaen gheleit, ende (om goed register te houden, oft wel te riscontrerē den wederdruck mettē schoōdruck) in de punturen geslagen, die met vyskens oft scroefkens aen den grooten timpaen vasthoudē. De wederdruck heet, alsmen t'pampier omme keert, om op d'ander syde te drucken.

G. Als t'pampier alsoo uytgespreit is, wordet dan terstont geprint ?

E. Neent, noch niet. want het moet P. 251. ghedect syn met t'frisket, dwelck met een weruelken toe gheslaghen wordt.

G. Vvat is dat frisket ?

E. T'is een opgespannen parckement, daermē mede dect wat men niet en wilt gheprint hebben aen de vorme, namelick de spatien die tusschen de pagien comen,

G. C'est donques fait, à ce que ie voy.

E. Non pas encores : car il faut auoir trempé le papier dès le iour de deuant, a celle fin qu'il soit moyte également.

G. Pourquoy cela ?

E. Autrement l'encre qui est fort gluante, ne se pourroit pas attacher contre iceluy. estant trempé, on le met entre deux aix, pour se rassoir, & pour mieux prendre son eau. Ce temps pendant on accoutre les pompettes.

G. Qu'est-ce que les pompettes ?

E. C'est ce dont on met l'encre dessus la forme. Elles sont faites premierement d'vn bois, puis d'vne laine bien cardée, que lon met dedans : & que lō recouure auec les cuirs clouēz tout à l'entour du bois. Cela fait, on en prend l'encre, laquelle s'attache cōtre le cuir : puis on en bat la forme, qui en retient autant qu'il est necessaire pour imprimer.

G. Est-il possible que la lettre prenne cela sans autre moyen ?

E. Il est possible : & pour ceste cause
P. 252. a-il esté necessaire que l'encre fust épesse & gluante, de peur qu'elle ne coulast estant sur la lettre.

G. Qu'est-il de faire apres?

E. Lors on abat le timpan, la frisquette estāt fermée: & prenant le rouēt par la poignée, on fait entrer le coffre à moitié dessous la platine, puis on tire le barreau vne fois, & derechef on repousse l'autre moitié du coffre, puis on retire encor le barreau.

G. Pourquoy ne fait-on entrer le coffre du premier coup ?

E. Pour autant que la platine ne pourroit pas couurir toute la forme.

G. Mais s'il aduient qu'il y ait quelque faute en la composition des lettres, qu'est-il de faire ?

E. Apres que lon en a veu l'épreuve, on la recorrige, & lors on deferme la forme avec le heurtoir & le marteau : puis le compositeur tire auec sa poincte les lettres ou superabondantes ou changées, & y en met d'autres en leur place : s'il y a quelque chose de vague, il les remplit avec des quadrats ou des espaces, ou des de margien, ende watter nequam oft wit blyft.

G. Ick sie wel, t'is hier mede al.

E. T'en is noch niet : want het pampier moet van sdaechs te voeren ghenet syn, op dattet van passe ende euen vocht sy.

G. Waerom dat ?

E. Anderssins en soudet den inct, die seer clēachtich is, niet aennemen. Synde dan ghenet soo wordet ghelegt tusschen twee berders, om alsoo neder te sincken, ende om so veel te beter d'water in te drincken. Daer en tusschen maectmen de ballen.

G. Wat zyn dat voer ballen?

E. Daermen den inct mede opdraegt op de vorme. Het syn seker houten met stelen, daermen wel gekaerde wolle op neemt, welck met wit balleer ouertoghen wordt, ende rondsom met balnaghelen ghenaghelt. Sulcx ghedaen synde, soo neemtmen inct, die aen de balleeren cleeft : daernaer wordt de vorme daermede opghedragen, so vele alst van noode is.

G. Ist moghelick dat de letter sulcx aenneemt sonder meer daer toe te doen ?

E. T'is also. Ende daarom heeft den
P. 253. inct moetē dick ende clemachtich wesen, van vreese dat hy van de letteren druypen soude, waer hy dunne.

G. Vvat isser noch te doen?

E. Dan slaetmen den timpaen neder, so saen als t'frisket toe is, ende grypende de ronse mette handthaue, soo scuyftmen met een de helft vanden back onder den deghel, ende trect den eersten treck metten boom, daer op, met dat de reste vanden back onder gescuyft wordt, soo trectmen den tweeden treck metten boom.

G. Vvaerom en scuyftmen den back niet geheel onder metten eersten?

E. Midts dat den deghel de gantsche vorme niet bedecken en kan.

G. Maer ofter eenighe fauten gheset waren in de compositie, hoe leeftmen daer mede?

E. Nae dat de prouue ghelesen is, so wordtse ghecorrigeert. De vorme wordt opghedaen oft ontsloten metten sluythoute ende den hamer : daernae cōt de setter ende trect metter elsen uyt de letteren die daer in te veel oft misset syn, ende steecter ander in de plaetse. Isser wat ydel, so vult oft stopt hy dat met quadraten,

lettres rõpues. bref il luy est aise d'adiouter ou diminuer ce que bon luy semble.

G. Voila vne chose merueilleuse.

E. Cependant que cela se fait, l'vn des imprimeurs adiuste sa frisquette, & l'autre broye son encre avec le brayõ. & la remue avec la palette, pour la rendre plus facile & plus aisee à prendre auec les pompettes.

P. 254. G. Il y a merueilleusement de façons, à ce que ie voy.

E. Aussi n'y a-il que la premiere fueille qui coute tant: car on en peut tirer depuis que lon est en train deux ou trois mille, ou autant qu'on veut.

G. Et quand tout est imprimé, que fait-on de ceste forme?

E. Lors que lon est prest d'acheuer besongne, on fait chauffer la lexiue en un chaudron, puis ayant fait, on porte la forme dans vn grand bacquet, là où elle est frottée & nettoyée auec la lexiue, par le moyẽ d'vne broisse, qui fait oster toute l'encre qui pourroit estre demourée encontre. Cela fait, on la rebaille au compositeur, pour distribuer les lettres chacunes en leurs cassetins, dont il les les a tirées.

G. Ie n'eusse iamais pense qu'il y eust eu tant d'affaires : & suis bien aise, que vous m'auez donné à entendre ce discours : toutefois il faut que ie voye l'experience, s'il vous plait : aussi bien ay-ie quelque chose à faire imprimer.

E. Ce sera quand vous voudrez : aussi vous cognoistrez beaucoup de choses que par aduenture i'ay oubliées. Mais il se fait tard, entrons en la ville.

FIN.

spatien, oft ghebroken letteren. Somma, hy kan daer lichtelick wat af oft toe doen, dat hem belieft.

G. Dat is wat wonders.

E. Daer en tusschen sciet ende past een van de druckers syn frisket, ende dẽ anderen wryuet synen inct metten wryuer, ende ruerten omme metten inctspaen, om dat hy soo veel te ghesmydigher ende lichtelicker aen de bal leeren vatten mach.

G. Het heeft veel wercks aen, soo my P. 255. duct.

E. T'is d'eerste blat, dat meest ghelt, want alsmer in is, soo can men twee oft dry dusent bladeren ghetrecken, oft so veel als men wil.

G. Maer alst nu al ghedruct is, wat doetmen met de selffste vorme?

E. Als de druckers schier ghedaen oft af hebben, soo doetmen de looghe warm maecken : ende alsse ghedaen hebben, soo legtmen de vorme inden waschback, daer ouer wordt de heete looghe ghegoten, ende alsoo daer inne metten borstel wel ghewreuen, ende ouer al ghereinicht, als dat den inct t'alle canten af ghewaschen ende ghespuelt wordt. Alsdan geeftmen den Setter syn vorme weder, om de letteren wederomme elck in haer casken te distribueren, daer hyse te voeren uytgheraept heeft.

G. Ick en hadde nemmermeer gemeint gehadt, dattet soo veel moeyten aen hadde. Ick ben blyde, dat ghy my sulcx hebt te kennen ghegeuen al deuiserende. Maer ick moetet eens selue sien, belieuet u, hoe dat in syn werck gaet : midts dat ick oock wat hebbe om te laten drucken.

E. Als ghy wilt. Oock suldyer veel dinghen sien, die ick meschien vergheten hebbe. Maer t'is laet, gaewy naer de stadt toe.

FINIS.

Over de *Dialogves* kan ik weinig nieuws geven. Ik bepaal mij te excerpeeren wat door den heer Rooses in den tweeden druk (1897) van zijn *Christophe Plantin* bericht wordt (p. 104) : « Dans la même classe, nous pouvons encore signaler un petit livre devenu fort rare, et remarquable surtout par la part que Plantin prit à sa rédaction. C'est *La première, et la seconde partie des Dialogves francois, povr les ieunes enfans*, par Jacques Grevin, paru en 1567. L'ouvrage commence par trois épitres en vers

français écrites par Plantin. La première est adressée aux bourgmestres et échevins de la ville d'Anvers, la seconde aux maîtres d'école et la troisième « aux jeunes enfants de bon naturel. » La première partie contient six dialogues sur des thèmes usuels, la seconde partie en contient dix sur des matières plus importantes. Dans le dernier, traitant de l'imprimerie, l'auteur, qui est très probablement Plantin lui-même, nous fait connaître le nom et l'emploi des outils de la typographie et nous apprend aussi comment cet art était pratiqué aux XVIe siècle. Ce furent Corneille de Bomberghe et Pierre Kerkhovius qui traduisirent le texte français en flamand. »

Tot het vermoeden, dat Plantin zelf deze drukkerij-passages geschreven heeft, is de heer Rooses gebracht door het feit, dat Plantin het boekje met berijmde opdrachten van zijn hand voorzag. Documenteel kan zulks niet aangetoond worden. De administratieve bescheiden leeren dienaangaande niets. Ik laat ze hieronder volgen naar het afschrift, dat de heer Verheyden mij verschafte, omdat daar bovendien uit blijkt, dat de uitbetaling van het honorarium aan den auteur geschiedde door Pierre Porret, den apotheker te Parijs, Plantin's ouden vriend sedert zijn kinderjaren en bij voortduring als het ware zijn zaakgelastigde in Frankrijk's hoofdstad, en omdat die archivalia leeren, dat de oplaag van dit uiterst zeldzame boekje 1500 exemplaren bedroeg.

Register III, f. 32. 30 juing 1565.

Les colloques du langage francois débiteur à casse. J'ay receu p. compte de mon frère Me Pierre Porret qu'il a payé à Me Jaques Grevin à bon compte sur les Colloques qu'il faict du langage francois 5 fl.

Zelfde register, f. 46. 4 mars 1566.

Colloques de langage franc. débiteur à casse. J'ay payé à Me Martin pour avoir copié la traduction de M. Corn. de Bomberghe en flameng desd. Colloques.

(Zelfde aanteekening in reg. XXXVII, f. 5.)

Register IV, f. 95.

Colloques du langaige francois. Le dernier de juin 1565. Pour aultant de payé à Me Jaques Grevin à bon compte des colloques quil faict L. - s. 16 d. 8.

1566. 23 Novembre.

Pour B. C. D. E. F.	fl. 6 s. 10	
Apprestage [*of:* affustage]	fl. 1 s. 1	fl. 7 s. 11
1567. 19 janvier. Pour G. H. I. K. L. M. N. O. P. Q. (1)		14 —
Pour le reste de la version à Kerckovius.		3 10
	Somma	25 1

Il a esté imprimé à 1500 et contient 16 feilles qui font 48 rames et 2 rames

(1) In het boekje komen inderdaad de 16 signaturen van A tot Q voor. Wat is echter « apprestage » of « affustage », want het woord is onduidelijk geschreven ? Is dat het opmaken ?

imperfections font 50 rames papier à la couronne de 20 patt. la rame faict en argent fl. 50 —
14 16 (1)
89 17

Par quoy revient un [peu] plus de ung patt. et 1/7 la pièce.
Register XXXI, f. 91.

Petrus Kerckovius. Le 20 dec. 1566.
Pour la version du reste des Dialogues francois fl. 3 s. 10

Deze posten zeggen duidelijk wie de auteur der *Dialogves* is. Jacques Grevin, geb. te Clermont in 1539, woonde te Parijs en was daar medicus. Eenige zijner geschriften over zijn vak verschenen te Antwerpen in 1568 en 1569. Bovendien beoefende hij de dichtkunst en nam hij deel aan de letterkundige twistvragen van zijn tijd. Als artist schijnt hij slechts vrij middelmatig geweest te zijn; in de ontwikkeling der verstechniek had hij echter zijn verdiensten.

In het midden latende of de onderhavige drukkerij-passages gesteld zijn door Grevin of door Plantin, verdienen zij in ieder geval een critischen herdruk, om de bijgevoegde gelijktijdige vertaling. Die vertaling behelst de mij oudst bekende Dietsche vakwoordenlijst der typographische technieken. Haar waarde is echter als zoodanig wel eenigszins twijfelachtig. Plantin zelf was het Nederlandsch niet voldoende machtig, anders zoude hij niet aan anderen de vertaling van het boekske, en in het bijzonder van dit drukkers-onderwerp, hebben opgedragen. Waren Van Bomberghe en Kerkhovius genoegzaam bedreven in de practijk der boekdrukkerij? Was zulks niet het geval, dan moest voor de vertaling der vakwoorden gebruik gemaakt worden van uitdrukkingen, die de vertolkers elders vonden, en uit den aard der zaak zullen daarvoor in de eerste plaats in aanmerking gekomen zijn de werkplaatsen van Plantin.

Vlaamsche drukkerijen sluiten zich thans in hunne vaktaal nauwer aan bij Frankrijk dan bij Noord-Nederland; b. v. onze *autotypie* is in Antwerpen een *simili-gravure*. Ook is de typographische maat een andere. Vrij algemeen is benoorden den Moerdijk de augustijn de eenheid; Belgische zetterijen zijn gewoonlijk ingericht volgens het mediaanstelsel. Die verschillen geven aanleiding tot moeilijkheden in het verkeer. Bestond dat taalverschil 350 jaar geleden eveneens? Vermoedelijk in grootere mate, althans ten opzichte van de officina plantiniana Antverpiensis. Plantin was een Franschman, die, geboren in de buurt van Tours, het drukkersvak leerde te Caen, later in Parijs woonde als boekbinder en in 1549 zich te Antwerpen vestigde, waar hij zijn eerste boek *La institutione di una fanciulla nata nobilmente* drukte in 1555 (2). Van de drukkers, die in dat jaar 1555 in Antwerpen hun vak beoefenden, behooren Symon Cock, Maria Ancxt (de weduwe van Jacob van Liesvelt) en haar zoon Hans van Liesvelt, Frans Fraet, Jan van Ghelen (II), Hans

(1) Men vindt niet waarom die fl. 14 s. 16 in de rekening gebracht zijn.
(2) Ruelens et De Backer, *Annales plantiniennes*, Brux. 1865, p. 5.

de Laet, Jan van der Loo, Jan Mollijns en Martinus Nuyts voorzeker tot de meest bekende typografen, maar, voor zoover ik heb kunnen nagaan, was hun materiaal hoofdzakelijk nog in den trant, zooals die zich rond 1525 à 1530 in Vlaanderen ontwikkeld had, d. w. z. voor de behoeften in het begin van het derde kwartaal der zestiende eeuw onvoldoende. Die Vlaamsche drukkerijen werkten zooals vorige generaties gedaan hadden in een destijds verouderenden stijl, en in dien sleurgang nieuw leven te brengen kan, dunkt me, een overweging geweest zijn, die den Franschman Plantin er toe bracht zich in Antwerpen als drukker te vestigen, denkende zoo doende voor eigen materieel gewin te kunnen zorgen. Die pogingen faalden in het eerst; nadat hij in ongewenschte aanraking gekomen was met de katholieke boekencensuur, werd in 1562 zijn inventaris gerechterlijk verkocht (1). Maar toen dat onweer bezworen was, wist hij zich kapitaal te verschaffen, wat hem in staat stelde aan de inventaris zijner werkplaatsen uitbreiding te geven (1563).

Die uitbreiding viel in dezelfde lijn als de eenmaal getrokkene: het Fransche materiaal bleef de voorkeur behouden boven het Vlaamsche. Het bewijs daarvan moet geleverd worden uit de drukken van Plantin. Een uitgebreide voorraad drukken van Plantin moet de onderzoeker tot zijn beschikking hebben, wat bij mij niet het geval is; geduldige en vlijtige typenvergelijking en typenidentificatie moet gedaan worden met dat werkapparaat. Ook een andere weg kan gevolgd worden: het archiefonderzoek. Dit nu heb ik gedaan, maar indirect. De talrijke studies van den heer Rooses heb ik geëxcerpeerd op Plantin's letteraankoopen. Nu is het mij onbekend of de aanwezige archivalia geen gapingen hebben en of de voorhanden gegevens volledig gepubliceerd zijn. Veronderstellende echter, dat in de drukken zelf wel typen vertoond worden, waarvan het bestaan uit de bescheiden niet blijkt en dat dus de volgende staten onvolledig zijn, bewijzen zij niettemin de Fransche richting van deze Antwerpsche drukkerij.

Uit die studies van den heer Rooses blijkt, dat Plantin tusschen 1563 en 1567 voor zijn zetterij de volgende romeinen en cursieven aankocht, die hij betrok van achterstaande lettergieterijen (2):

Groote canon	romein,	Laurens van Everbroeck.
Ascendonica	romein,	François Guyot.
»	cursief,	Van Everbroeck.
Paragon	romein en cursief,	Guyot.
Tekst	romein en cursief,	»
Augustijn	romein en cursief,	»
Mediaan	romein en cursief,	»
Garmond	romein,	»

(1) *Tijdschrift*, jrg. II p. 7.

(2) De leverantie, die Gerard van Emden deed in 1565, moest verwaarloosd worden omdat niet bericht is waarin deze bestond. (Max Rooses, *Christophe Plantin*, p 234.)

Garmond	cursief,	Van Everbroeck.
Bourgeois [galjard]	romein,	Guyot.
Brevier	romein en cursief,	»
»	cursief,	Johan Guaillard (1).
Nonparel	romein en cursief,	Van Everbroeck.

Guyot, die in de letterleverancies verreweg het leeuwenaandeel had, was in 1539 uit Parijs naar Antwerpen gekomen en hoewel ik niet weet of hij al dan niet stempelsnijder was, en zoo neen, van wien hij zijn matrijzen betrok, kan niettemin bij conjectuur aanvaard worden, dat zijn letters een Fransch karakter hadden. De zetterij-voorraad van Plantin had dus rond 1565 goeddeels datzelfde karakter.

Beter nog blijkt zijn typografische-Fransche smaak uit hetgeen hij op zijn gieterij had en uit de wijze, waarop hij die uitbreidde. In 1563 was hij reeds eigenaar van eenige stellen matrijzen en toen hij in datzelfde jaar een gieterij inrichtte, vermeerderde hij die ook door aankoop van stempels. Ik heb getracht ook daarvan een inventaris te maken, waarbij echter de min gelukkige bewoordingen, waarin mijn gegevens gevonden moesten worden, mij zeer belemmerden. Archiefonderzoek in het Museum Plantin zou moeten gedaan worden om de juistheid van het volgende lijstje te bevestigen.

Evenals bij de zetterij-inventaris stellen wij 1567 als grens. Er waren in dat jaar op de lettergieterij aanwezig de volgende soorten boekletter geleverd of gesneden door achterstaande graveurs :

Groote canon	romein (en cursief?)	afslag	Claude Garamond.
Canon	romein (en cursief?)	»	Granjon.
Paragon	romein	»	Garamond.
»	cursief	»	Granjon.
»	grieksch	stempel	»
Tekst	romein	afslag	Garamond.
»	romein	»	Granjon.
»	cursief	»	Haultin.
»	cursief	»	Guyot.
Augustijn	romein (en cursief?)	»	Garamond.
»	romein	»	Haultin.
Mediaan	romein	stempel	Granjon.

(1) Uit de mededeelingen van den heer Rooses blijkt niet of deze leverantie gietsel of matrijzen betrof. Zij is daarom, wellicht ten onrechte, tot uitbreiding der zetterij gerekend. Waar deze gieter woonde, is mij onbekend Is er relatie met Willem Gailliaert (Gheyliaert), den gelijktijdigen gereformeerden drukker, die te Emden geplaatst wordt? De orthografie *Johan* wijst naar Duitschland, de eigennaam Gaillard daarentegen naar Frankrijk. Als drukkersnaam was in de zestiende eeuw in Frankrijk bekend : Jean Guellart te Parijs van 1551-1554 en Guillaume Gaillard (Guillard) aldaar van 1555-1567 (Ph. Renouard *Imprimeurs parisiens*, p. 167) en Germain Gaillard (G. Galharde de nação francez) te Lissabon in 1533. (H. Stein in *Le Bibliographe moderne*, 4e année, 1900, p. 52.)

Mediaan	civilité (?)	afslag	?
»	civilité (?)	» (ongej.)	Granjon.
Philosophie [dessendiaan]	romein	»	?
»	cursief	stempel	Granjon.
Garmond	romein	afslag	S. de Colines.
»	cursief	stempel	Granjon.
Kleine garmond	romein en cursief	afslag	?
Brevier	romein	»	Garamond.
»	cursief	»	Granjon
»	grieksch	» (ongej.)	Haultin.
Nonparel	romein en cursief	»	»

Bovendien waren er de volgende schriften, waarvan het corpus niet is opgegeven :

Cursieven	afslag waaronder ongejusteerde	Granjon.
Grieksch	»	»
Grieksch twee soorten (stellen?)	afslag	Haultin.
Hebreeuwsch twee soorten	»	Guillaume le Bé.
»	afslag (ongej.)	Pral.
Hebreeuwsch	stempel	Granjon.
Civilité	»	»
Bastard gothiek (1)	afslag	?
Muziek	stempel	Granjon.

Eindelijk waren nog aanwezig :

Bloemen	stempel	Granjon.
Cijfers	»	»
Kapitalen	»	»

en acht stel stempels, die niet nader omschreven zijn. (2)

Korte biografische aanteekeningen omtrent deze stempelgraveurs vinden hier een plaats.

Claude Garamond, te Parijs, overleed in behoeftige omstandigheden (3) in 1561 (4); zijn stempels en matrijzen gingen, voor zooveer zij

(1) Aldus benoem ik de « duitsche letters genaamd Keulsche letters » (*Tijdschrift* t. a. p. blz. 10, reg. 5, v. o.), die ik wil identificeeren met de letter van *De Landtwininghe ende hoeve* 1582, facsim. in Max Rooses' *Christophe Plantin* pl. 16. Daar de zestiendeeeuwsche Fransche *lettre bastarde* gezegd wordt in 1490 ontworpen te zijn door een Duitscher genaamd Heilman (Johnson, *Typographia or the printers' instructor*, Lond., (1824), Vol. II, p. 468), is daartoe aanleiding.

(2) Max Rooses, *l. c.* p. 99

(3) Antoine Vitré omstreeks 1655, bij Aug. Bernard, *Histoire de l'imprimerie royale du Louvre*, Paris, 1867, p. 12

(4) « Inventaire après le décès de Claude Garamond, en date du 18 novembre 1561 ». (Uittreksel.) (Ern. Coyecque, *Inventaire de la collection Anisson*, nº 22117[15].)

niet eigendom waren van de Regeering, over aan Guillaume le Bé, die volgt. In het grafschrift op Geofroy Tory, overleden in 1533, wordt gezegd dat deze zijn leermeester is geweest (1), waaruit ten onrechte gelezen wordt dat Tory eveneens stempelsnijder was. Zijn onderwijs betrof slechts de constructie van de boekletter. Met nieuw gietsel uit zijn romein- en cursief-matrijzen (1540) werd gedrukt in 1900 : Paul Verlaine *Parallèlement* (Paris, Imprimerie nationale, in-4°) en Arthur Christian *Origines de l'Imprimerie en France* (Paris, Imprimerie nationale, in-4°) en in 1905 de *Préface* van Jules Claretie voor Arthur Christian *Débuts de l'imprimerie en France*. Faulmann noemt hem, echter zonder documenteel bewijs, onder de personen, die de constructie van den handgietvorm verbeterd hebben (2).

Robert Granjon vestigde zich in 1557 te Lyon, komende uit Parijs (3), was tien jaar later te Antwerpen om Plantin te voorzien van nieuwe voorraden en bevond zich van 1578 tot 1588 te Rome om op verzoek van Paus Gregorius XIII een gieterij in te richten op het Vatikaan; deze gieterij werkte later ten behoeve van de drukkerij De propaganda fide.

Haultin is vooralsnog niet te identificeeren, omdat in 1563 twee stempelgraveurs van dien naam, beiden met den voornaam Pierre, leefden. Ik gis dat Plantin in betrekking stond met den vader, overleden in 1580, gehuwd met Marie Vadé. In hetzelfde jaar 1568, dat zijn vrouw overleed en hij van Parijs naar La Rochelle verhuisde, begint Jean Vadé een gieterij in Parijs. Daar tegenover echter staat, dat Pierre Haultin, de zoon, van 1560 tot 1568 woonde te Lyon, de plaats waar Robert Granjon gevestigd was. Haultin, de vader, heeft zich vooral vermaard gemaakt door het snijden van een muziekschrift in 1525 (4), waarvan het eerste gietsel gebruikt werd door Pierre Attaignant te Parijs in 1527 (?). Hoewel niet onmogelijk, lijken deze jaartallen, die ik, voor zoover niet anders gezegd, overneem uit Renouard, vrij onwaarschijnlijk, in het bijzonder, daar deze Pierre Haultin uit 1525 — dit jaartal schijnt vast te staan — overlijdt in 1580. Er zijn meer vraagpunten. In 1549 geeft Pierre Haultin, in gemeenschap met de Weduwe van Arnold Birckman, een Grieksch Nieuw Testament uit. Renouard (5) laat deze weduwe Birckman blijkbaar wonen in Parijs, Van Havre en Olthoff daarentegen in Antwerpen, terwijl Delalain dit drukkersgeslacht

(1) Garamundum calcographum principum edocuerit. (Naar La Caille bij Aug. Bernard *Geofroy Tory*, 2e éd., Paris, 1865, p 68) — cf. *l. c.*, p. 52, 194.

(2) K. Faulmann, *Illustrirte Geschichte der Buchdruckerkunst*. Wien, 18°2, S. 615.

(3) Renouard, *l. c.*, p. 161.

(4) Fournier le jeune, *Traité historique et critique sur l'origine et les progrès des caractères de fonte pour l'impression de la musique*. Berne, 1765, p. 5. — Emm. Rosseels zegt in *Het huis van Christoffel Plantijn*, Antw., z. j., p. 148, dat deze Haultin te Parijs woonde.

(5) *l. c.*, p. 31.

tusschen 1529 en 1563 plaatst te Keulen (1), wat niet weersproken wordt door hetgeen door den heer Rooses bericht wordt (2). Niet onmogelijk lijkt het mij, dat deze drukkersfamilie te Keulen gevestigd was en te Antwerpen een filiaal had.

Schijnbaar was er in 1589 nog een derde Haultin in Antwerpen. In een prijs-catalogus van Lemaillier (3) wordt aangeboden :

> Institutiones christianæ, seu parvus catechismus catholicorum præcipua christianæ pietatis capita complectens. *Antverpiæ excudebat Christophorus Hautinus 1589.* in-12°.

Er is hier echter een drukfout in het spel; niet Christophorus Hautinus, maar Christophorus Plantinus is de drukker, zooals duidelijk blijkt uit de *Annales plantiniennes* van Ruelens en De Backer (4).

François Guyot. Zie over hem hiervoor blz. 187.

Simon de Colines huwde in 1520 de weduwe van Henri Étienne, en leidde dan gedurende eenige jaren deze vermaarde boekenzaak. Overleden in 1546 (5), was hij reeds vóór dat tijdstip uit de zaak der Étienne's getreden, waar hij tevens werkzaam was als stempelgraveur voor de aan die drukkerij verbonden gieterij. Dat hij dat ambacht zelf verstond, bewijst een epigram (6) ter eere van Sebastian Gryphe (Gryphius), den drukker te Lyon van 1528 tot 1556 werkzaam :

> Inter tot norunt libros qui cudere, tres sunt
> Insignes; languet cœtera turba fame.
> Castigat Stephanus, sculpit Colinæus : utriumque
> Gryphius edocta mente manuque facit.

Het is te veronderstellen, dat de stempels van de Colines in de zaak der Étienne's gebleven zijn en Plantin van hen een afslag bekomen heeft.

Guillaume le Bé, die een groot deel der stempels en matrijzen van zijn leermeester (7) Garamond in eigendom verkreeg, werkte voor de westersche schriften in dezelfde richting : verwerping der gothische en bastaard-gothische letters, ten voordeele van de italiaansche romein en cursief. Geboren te Troyes in 1525 ging hij in 1545 naar Venetië, waar hij veel hebreeuwsch graveerde en naar Rome, en vestigde zich in 1551 te Parijs als lettergieter, waar hij in 1598 overleed in den ouderdom van drie-en-zeventig jaren. Zijn zoon, eveneens Guillaume geheeten, zette het bedrijf voort. Van den vader was het, dat Plantin hebreeuwsche afslagen kocht ten behoeve van de polyglotten bijbel.

---

(1) P. Delalain, *Inventaire des marques d'imprimeurs et de libraires de la collection du Cercle de la librairie,* 2e éd., Paris, 1892, p. 152.

(2) Max Rooses, *Christophe Plantin*, p. 45, 320 en 359.

(3) Nr 140, Jan. 1905, nr 279.

(4) p. 316.

(5) Renouard, *l.c.*, p 65. Elders vond ik 1547.

(6) Bij Ambr. Firmin Didot, *Essai sur la typographie*, Paris 1851, kol. 752.

(7) Firmin Didot *l.c.* kol. 753.

Pral is mij onbekend ; hij wordt vermeld als graveur van een hebreeuwsch door den heer Rooses in dit *Tijdschrift* 2e jrg p. 11 ; in de registers van de Burbure (Stedelijk archief te Antwerpen) staat aangeteekend, dat in een acte van 1553 wordt genoemd : Herman Prael, lettersnijder, Janszone, te Antwerpen, geb. te Keulen. (1).

Met uitzondering van de bastard-gothiek en de hebreeuwsch van Pral was het gieterij-materiaal dus geheel uit Frankrijk gekomen. Juist die soorten, waaraan wij thans een germaansch karakter toekennen, waren door een Keulenaar geleverd. Het had voor Plantin slechts een betrekkelijken zin.

Niet bedreven in de techniek der lettergieterij moest hij steeds gietsel laten maken bij anderen en zoo zeer vreemd stond hij tegenover het werktuigelijke van dat bedrijf, dat hij bij aankoop van stempels tegelijker tijd matrijzen daarvan liet komen, blijkbaar niet in staat zijnde, zelf afslagen te vervaardigen. Jacques Sabon, die van 1565 tot 1567 in de afdeeling gieterij werkzaam was, maakte dan ook in hoofdzaak bijwerk (2) : hij was witgieter en zandgieter (clicheerder) (3). Als typograaf echter wist Plantin niet slechts de waarde, maar ook de beteekenis van dat materiaal. Hij wist, dat zijn gieterijvoorraad niet Vlaamsch was, en daar de richting, zooals die door hem werd voorgestaan, wat de toekomst zou leeren, de overheerschende in Noord-Nederland zou worden, is het van belang in bijzonderheden ingelicht te zijn over Plantin's materiaal. Een facsimile-uitgaaf van de *Index sive specimen caractervm Christophori Plantini* is, als werkapparaat voor de Nederlandsche bibliografie sedert circa 1570 tot circa 1750, een allergewenscht hulpmiddel.

Ook in drukpapieren gaf Plantin den voorkeur aan Fransche soorten (4) en dat hij in de drukpers eveneens de Fransche constructie volgde, leert de tekst der *Dialogves*. Kortom de Plantinsche drukkerij was tusschen rond 1560 en rond 1570 geen Vlaamsch-Antwerpsche, maar een Fransche drukkerij.

Voeg daarbij het feit, dat hij zelf zijn administratie voerde in het Fransch, en het zou gerechtvaardigd zijn de vraag te stellen of het

---

(1) Mededeeling van den heer Verheyden.

(2) Deze Jacques Sabon had, naar ik veronderstel, het lettergieten geleerd bij Granjon te Lyon ; ik wil dit afleiden uit het feit, dat Plantin afslagen van deze gieterij in zijn bezit had, en dat vijf-en-twintig jaar vroeger in die plaats een Sulpice Sabon (de vader van Jacques ?) als drukker werkzaam was. Van dezen Sabon ken ik :

Du mouvement des mvscles. Livre deux. Autheur Galien. Nouuellement traduict de latin en Francoys par Monsieur Maistre Iehan Canappe, docteur en médecine. *A Lyon, chez Sulpice Sabon : pour Antoine Constantin* (1541), pet. in-8°.

(*Prijscat. n° 47 Dorbon aîné*, Parijs, nov. 1906, n. 6666).

Waarschijnlijk is Jacques Sabon dezelfde als Jacques Sabon, de schoonzoon van Christian Egenolff, boekdrukker te Frankfurt am Main, die het corpus van 48 punten, dat zijn naam draagt, in practijk bracht.

(3) *Tijdschrift* t. a. p. blz. 9.

(4) Zie de namen der leveranciers bij Max Rooses, p. 233.

Vlaamsch eigenlijk wel de omgangstaal in zijn werkplaatsen was. Toch is twijfel dienaangaande vrijwel buitengesloten. De heer Verheyden lichtte mij daaromtrent afdoend in. « In eene lijst van zijn personeel (reg. XXIII f. 26) *Noms des compagnons lesquelz se sont retrouves besognants en l'imprimerie de C. Plantin estans en nombre de j^xlix personnes,* door Plantin zelf geschreven (achter aanteekeningen uit de jaren 1564-66) vindt men, onder de 149 werklieden, ruim honderd (110) onbetwistbaar Vlaamsche namen en eenige Duitsche en Fransche. Bovendien » — en dit is beslissend — « zijn al de werkhuis-reglementen (zeker twee, misschien drie en meer uit Plantin's tijd) alleen in het Vlaamsch opgesteld. In 1581 verbiedt Plantin aan zijn werkvolk, druksels uit den huize mêe te dragen; deze *Begherte ende bevel des meesters tot die ghesellen synder druckereyen* is een in het Vlaamsch geschreven stuk, onder het opschrift staat zijn handteeken en al de werklieden teekenden onder den tekst en op de keerzijde. »

Dat in de jaren waar het hier om gaat dus inderdaad Vlaamsche vakwoorden gemeenzaam waren bij de typo's van Plantin, is duidelijk.

(Slot volgt)

J. W. Enschedé

VLAAMSCHE DRUKKERSWOORDEN IN 1567

(*Slot*)

Als de vraag gesteld wordt, wie deze drukkerij-passages vertaald heeft, Kerckhovius of Van Bomberghe, is een antwoord feitelijk niet te geven. Cornelis van Bomberghe, één der personen in 1563 met Plantin als geldschieter in vennootschap getreden, was de kleinzoon van den Antwerpenaar Daniel van Bomberghe, die te Venetië een Hebreeuwsche drukkerij had gehad en daar in 1550 in den ouderdom van 33 jaar was overleden (1). Diens Hebreeuwsche typen had de kleinzoon in de vennootschap gebracht (2). Bij hem zou dus eerder dan bij den ander eenige bekendheid met het vak verondersteld kunnen worden. Er tegen pleit, op gezag der hiervoor medegedeelde rekening-posten van Plantin, dat niet hij, maar Kerckhovius het laatste deel van de *Dialogves* vertaald heeft. Pieter Kerckhovius, die misschien corrector bij Silvius was (3), vertaalde meer voor Plantin ; één en ander meen ik niet van dusdanige inwendige beteekenis, dat daarop gesteund kan worden om tot een beantwoording der gestelde vraag te geraken.

Zooveel schijnt echter wel zeker, dat dit Dietsch veelal een Vlaamsch, misschien wel een Antwerpsch idioom vertoont, al kan ik dit, daar ik geen etymoloog ben, niet bewijzen. Die Vlaamsche drukkerstermen mogen daarom niet voor algemeen Nederlandsche gehouden worden, tenzij het tegendeel blijkt. Voor zekere woorden, die taalkundig problematisch zijn, schijnt dat tegenbewijs inderdaad geleverd te kunnen worden ; dat tegenbewijs is echter slechts schijnbaar. Ziehier waarom.

De kennis van onze Noord-Nederlandsche drukkerstermen in de eerste helft der zeventiende eeuw steunt in hoofdzaak op Scriverius' *Lavre-crans voor Lavrens Coster van Haerlem, eerste vinder vande boeck-druckery*, in 1628 te Haarlem bij Adriaen Rooman verschenen. Wanneer Scriverius de techniek van zijn tijd wil beschrijven (4), beroept hij zich op den tekst van de *Dialogves*, die hij bijkans letterlijk afschrijft. Ten bewijze citeer ik hiernaast elkander de mededeelingen over den stempel en de matrijs.

---

(1) Waldow, *Handlexicon* S. 105.

(2) Max Rooses *l. c.* p. 96. — Het is daar niet gezegd of deze ingebrachte Hebreeuwsch was in stempel, in matrijs of in gietsel.

(3) Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas.* Louvain 1768, fol. tom. II, p. 309.

(4) blz. 115.

DIALOGVES (blz. 237)

Eerstelick maectmen t'poensoen, dat is een lanck stucxken staels, daermen op t' puntken inne snydt ofte steecct sulcken letter als men wilt. Volmaect synde, soo slaetmense int coper, ende maect daer van de matrice, dwelck niet anders en is, dan den druck vande gheslagen letter, noch min noch meer dan alsmen eenich marc oft signet in wasse druct.

LAVRE-CRANS (blz. 115).

Eerstelick steeckt ofte snijdtmen sulcken letter alsmē wilt op het puntken van een priem oft lanc stucxkē staels. En dat hietmen 't Poensoen. Dit afgeslagen sijnde eñ ghedruckt in 't coper, op de wijse alsmen eenigh Merck oft Signet in wasse prent, oft' op tin en silver slaet, maeckt de Matrice.

Daermede is voldoende aangetoond de afhankelijkheid van Scriverius' bewoordingen van die der *Dialogves* en dus tevens gezegd, dat en waarom aan de *Lavre-crans* alleen, hoewel een Hollandschen druk, geen bewijskracht kan toegekend worden voor Hollandsche tegenover Vlaamsche woorden. Daarom is mijn meening, verleden jaar gedrukt (1) op gezag van dit boek, dat in 1628 in Haarlem *lettersnijder* d. i. *stempelgraveur*, als een Hollandsch woord bekend was, aan het wankelen gebracht.

Wat de teksten der *Dialogves* ons leeren, moge het volgende toelichten. Achtereenvolgens worden genoemd de verschillende werktuigen en technieken eener drukkerij in wijden zin. Die afdeelingen worden echter niet behandeld in die volgorde als logisch verwacht zou kunnen worden, nl. stempelsnijden en lettergieten ; de letters, haar systematiseering naar corpsen en naar beeldvormen, en de ornementen ; de zetterij (met het distribueeren) ; de correctie ; de drukinkt ; het papiernatten en de drukkerij. Gemakshalve is in de volgende toelichting de volgorde van de *Dialogves* behouden.

Drukinkt (blz. 236/7). — Dezelfde samenstelling, die omstreeks 1480 gebruikt werd in het klooster San Jacopo di Ripoli te Florence (2) en die Zonca veertig jaar later in Italië voorschrijft (1607) (3) — « negro fumo, raggia, & oglio di lino » — is ook hier vermeld.

Stempelsnijden en lettergieten (bl. 236/7-238/9). — Uit het niet noemen van antimonium, volgt niet, dat dit metaal destijds geen deel uitmaakte van de letterspecie, aangezien uit Plantin's aankoopen in October 1563 het tegendeel blijkt (4).

De beschrijving van den handgietvorm (klemhaak) (5) is zeker zeer

(1) *Tijdschrift*, 4e jrg. p. 176.

(2) Aug. Bernard, *De l'origine et des débuts de l'imprimerie en Europe*, tom. II, Paris 1853, p. 252, die zulks ontleent aan een op archiefonderzoek gebaseerde studie over deze drukkerij van Vincenzio Fineschi. Diens *Notizie storiche sopra la stamperia de Ripoli*, Florence 1781, ken ik slechts uit bibliografische opgaven.

(3) *Tijdschrift*, 4e jrg., blz. 272.

(4) *Tijdschrift*, 2e jrg. blz. 9.

(5) De handgietvorm heet ook wel kortweg *instrument;* de authentieke Nederlandsche term is *klemhaak*. Dit woord komt als zoodanig voor in *Nederlandsche tafereelen van kunsten, ambachten en bedrijven voor kinderen*, 2e stukje, Zalt-Bommel, Joh. Noman, 1828, p. 61, en in het artikel *Het lettergieten* in het *Nederlandsch Magazijn*, 1837, p. 251, dat, als ik wel zie, geschreven is door mijn vader Mr. Joh. Enschedé (overl. 1878).

opmerkelijk. De benamingen der onderdeelen in den Franschen tekst genoemd, zijn dezelfde als die, welke Fournier in 1764 opgeeft bij de verklaring van den toenmaligen Franschen — in tegenstelling met de Duitschen en Hollandschen — handvorm (1). Daaruit blijkt, dat deze klemhaak van Plantin dezelfde was, in hoofdzaak althans, als die, welke door de in gebruikneming van de gietmachine, ongeveer een halve eeuw geleden, goeddeels buiten gebruik is gesteld op onze beide Nederlandsche lettergieterijen. De vertaling dezer vakwoorden is vrijwel letterlijk, wat aanleiding geeft te twijfelen aan de juistheid er van, te meer omdat de Nederlandsche vakwoorden, o. a. *klemhaak*, tot voor een halve eeuw andere waren. Argwaan koesterende heb ik mij zekerheid trachten te verschaffen bij den heer A. H. J. Steenbrugge, thans werkzaam bij de administratie van de lettergieterij « Amsterdam », voorheen N. Tetterode, te Amsterdam, die vroeger met den handvorm gewerkt heeft op de gieterij van De Passe en Menne. Het materiaal van deze gieterij, welke in 1856 overging aan den heer Tetterode (2), was afkomstig van Elix, te Amsterdam, die zich dat omstreeks 1839 deels aangeschaft had in Frankrijk, vermoedelijk van zekeren lettergieter Cronier (3). Terwijl de handvormen bij Enschedé te Haarlem zijn volgens Duitsch systeem (4), was de handvorm mij vertoond door vriendelijke hulpvaardigheid van één der directeuren der lettergieterij « Amsterdam », den heer F. L. Edema van der Tuuk, volgens Fransche constructie, vrij volledig overeenkomende met de afbeelding bij Fournier (5). Gemeen overleg heeft geleid tot de volgende identificatie der woorden in de *Dialogves*. — In deze en de verder volgende tabellen behoud ik de spelling der *Dialogves ;* de afkortingen echter heb ik opgelost en de *u* en de *v* stel ik volgens gemeen gebruik.

Dialogves		Uitlegging
fust	hout	hout
archet levant	boogsken	veer
platine	plat yser	onderplaat
longues pieces	lange stucken	bodemstukken
filet	draet	kerf

(1) Fournier le jeune, *Manuel typographique*, Paris 1762, tome Ier, p. 303, het woord *couplet* van den Duitschen en Hollandschen vorm verklarende, schrijft : « il tient lieu de potence », welk laatste woord hij behandelt bij den Franschen vorm (*l. c.*, tome Ier, p. 301) ; in den Franschen tekst der *Dialogves* wordt het woord *potence* en niet *couplet* gebruikt.

(2) De aankoop werd geadverteerd in het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* van 1 Jan. 1857, p. 3.

(3) *De lettergieterij van Joh. Enschedé en Zonen, Gedenkschrift*, Haarlem, (1893), p. 111.

(4) « Het groot getal van Giet-Vormen, daar de Letteren in gegooten worden, door Fleischman gemaakt, verdient ook bijzondere aanmerking. In deeze Lettergieterij bevinden 'er zich een getal van over de honderd stuks. » Joh. Enschedé (overl. 1780) in het voor-bericht voor de *Proef van letteren, welke gegooten worden in de Nieuwe Haerlemsche lettergietery van J. Enschedé*, 1768, blad C. 1, verso.

(5) *Manuel typographique*, tome 1er, *planches* VI, VII.

blancs	witte	kernen
chevilles	vyskens	schroeven, pennen
gets	gueten	gootstukken
registres	registers	registers, bakje
potences	clouwieren	wanden (in het onderstuk, *achterwand)*
heurtoirs	naghelen	stoel (1)

Toch moet niet gemeend worden dat de Vlaamsche vertaling der *Dialogves* in deze noodwendig onjuist is. Zulks behoeft niet, omdat het bestaan van eenige dezer Vlaamsche woorden ook elders blijkt, met name van de woorden *boog* en *vyskens*. Het bewijs daartoe ligt in de onderstaande rekeningposten in Plantin's archief, die ik dank aan de vriendelijkheid van den heer Verheyden en die ik afdruk, omdat daarin nog iets gezegd wordt, dat van belang kan zijn voor de constructieve geschiedenis van den klemhaak.

Uit rekeningen van Plantin's werkman-lettergieter, 1569, register Lettergieters, f. 45 :

Ick heb gemaeckt aent instrument pergon [paragon] een vysen, 3 st.

Zelfde register f. 69 :

Noch heb ick gemaect een galge met eenen sael met een registerstuck om de noten te gieten hier voore...

Noch heb ick gemaect eenen boge aent instrument pergon, 2 st.

Zelfde register f. 71 :

Nu heb ic u gemaect een registerstuck en sadels en onderlecxsels.

Uit lettergietersrekeningen van 1570, f. 83 :

Noch heb ick gemaect een registerstuck om te gieten g. van dessendoni, hier voore 6 st. Noch heb ick gemaect een half hout en den boge daer aen geset, hier voor 2 st.

Uit een rekening van Hendrik van den Keere, 1570, zelfde register fol. 101 :

Pour la justification des 22 matrices, la reparation du mousle, le nouveau bois, selles et haulsures, tout ensemble fl. 6.

Uit een rekening van 1571, f. 89 :

Noch gejuster 33 matterijsen op het insterment van den simpel sanck, het stuck 4 stuyvers, hier toe een saeltien gemaect met 2 housuren ende daerop gegoten 30 ℔.

Uit een rekening van 1580, f. 77 :

Parangon instrument, 2 nieuw registers, eenen nieuwen boghe ende 2 onderlegsels.

In tabelvorm gebracht zijn de gieterij-vakwoorden in deze posten :

(1) Een klemhaak heeft slechts één stoel, in tegenstelling met de bodemstukken, kernen, gootstukken en registers, die voorkomen aan het onder- én aan het bovenstuk. Dat de *Dialogves* dus spreekt van *heurtoirs* en *naghelen* in den meervoudsvorm is foutief.

Rekeningen	Dialogves	van den Keere
galge	clouwier, potence	
sael, saedel	naghel, heurtoir	selles
registerstuck	register, registre	
boge	boogsken, archet levant	
instrument	instrument, moule	mousle
onderlecxsels, onderlegsel	plat yser, platine (1)	
half hout	hout, fust	bois
vysen	vyskens, chevilles	
housuren		haulsures

Waar ik de aandacht op wensch te vestigen, is op het woord *housuren* (*haulsures*), dat in de *Dialogves* niet voorkomt. Er is aanleiding dit woord te identificeeren met de *hausse* in den Franschen klemhaak bij Fournier (2). De Vlaamsche haak van Van den Keere was dus hierin anders dan de Fransche, in de *Dialogves* beschreven. Mag daaruit aanleiding genomen in dit deel een typisch Vlaamsche inventie te zien ?

Het blijkt dus, dat Plantin den zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwschen geelkoperen klemhaak reeds kende in 1567. Dat jaartal is de aandacht waard. Op de welbekende houtsnede van Amman, herhaaldelijk in facsimile vertoond als een werkplaats van een zestiende-eeuwschen lettergieter, wordt gezien een gietvorm. Fournier, in 1764 den klemhaak beschrijvende, maakt, zooals gezegd is, onderscheid tusschen de *moule* in het algemeen, daarmede de Fransche bedoelende, en de *moule d'usage en Allemagne, en Hollande*, etc. (3). Beiden zijn niettemin in beginsel gelijk, afwijkend van die van Amman, welke van veel primitiever inrichting is, blijkens de aan die afbeelding door Heinrich Wallau gegeven uitlegging (4). Uit de benamingen der onderdeelen volgt, dat de klemhaak van Plantin niet wezenlijk verschilde van de Fransche van tweehonderd jaar later, en er is, op gezag van Faulmann, reden aan te nemen, dat hij deze constructie heeft gekregen in het midden der zestiende eeuw door Claude Garamond, den stempelsnijder te Parijs. Duitschland moet dus in de zestiende eeuw in de lettergieterij achtergestaan hebben bij Frankrijk ; immers de houtsnede van Amman is van 1568, het jaar volgende op dat der *Dialogves*.

Nog zij de aandacht gevestigd op één passage : « il sert pource qu'en ceste matrice on iette la matiere, dont lon veut faire les lettres comme le plomb ou l'étain dans un moule ». De « *matiere* », de specie

(1) Van de juistheid dat *onderlegsel* het fransche *platine* is, ben ik niet zeker ; het negentiende-eeuwsche *onderplaat* gaf hier den doorslag.

(2) *l. c.* tome 1er, p. 192, 301.

(3) Fournier le jeune, *l.c.* tome Ier, *planches* V-VII ; cf. *l.c.* p. 197 : « Ce que je viens de dire regarde le moule qui est en usage en France pour la fonte des Caractères. Celui dont on se sert en Hollande, en Flandre & ailleurs, diffère en plusieurs parties. »

(4) *Gutenberg-Gesellschaft*, Vierter Jahres-bericht, Mainz, 1905, S. 16.

wordt dus « jetté dans un moule » d. i. volgens de vertaling, gegoten in een instrument. Hier is dus het documenteele bewijs geleverd, dat in 1567 « jetter dans un moule » lettergieten is. Zulks is van belang omdat de uitdrukking « getter en molle » in Januari 1445 (1) gebruikt wordt door Jean le Robert, abt te Kamerijk, in verband met een *Doctrinaal* en als zoodanig een zeer gewichtige plaats is geworden in het vraagstuk van de uitvinding der boekdrukkunst. De eerste, die in latere jaren dit gegeven in debat bracht was Bernard in 1853. Hij verklaarde die woorden als boekdruk (2) en werd daarin gevolgd door Paeile in 1859 (3), Castellani in 1888 (4) en Gilliodts-Van Severen in 1897 (5) die er in lazen beweegbare letters ; Van der Linde legde in 1870 ze uit, dat deze doctrinaal gedrukt was van een houten vorm (6), van welk gevoelen eveneens bleken te zijn Wyss (7) in 1888 en Faulmann (8) in 1891 ; Van Meurs wilde in 1870, dat ze zouden beteekenen, dat het boek gebonden, niet gebrocheerd was (9) ; De Vinne meende in 1876, dat deze doctrinaal geschreven was in een gothischen, niet in een bastard-gothischen lettervorm (10) ; dat de schrijver inderdaad beweegbare

(1) Ik volg hier de gewone lezing, maar vraag mij toch af of niet 1446 gesubstitueerd moet worden, wat Hessels deed, niet wetende welke jaarstijl gevolgd werd in de abdij van Saint-Aubert.

(2) « Il n'y a donc pas de doute que les mots *jeté en moule, lettres moulées*, etc... ne désignent l'impression typographique. » (Aug. Bernard, *De l'origine et des débuts de l'imprimerie en Europe*, Paris, 1853, tom. Ier, p. 100.)

(3) « *Caractères mobiles* ; car l'expression de Jean Le Robert « *jette en molle* » a bien cette signification ». (Ch. Paeile, *Essai historique et critique sur l'invention de l'imprimerie*, Paris, etc., 1859, p. 171.)

(4) « Ora, siccome le parole « gette en molle, » (jeté en moule) non si possono applicare alla silographia o alle tabelle fisse, ma devono significare stampe a caratteri gettati nella forma (molle, moule), ossia fusi. » (C. Castellani, *Da chi e dove la stampa fu inventata ?* Firenze 1888, p. 38/9.)

(5) « Personne ne peut contester.... que l'on vendait à Bruges, en 1445, des Donats *ettés en molle*, c'est-à-dire imprimés avec caractères mobiles. » (L. Gilliodts-van Severen, *L'œuvre de Jean Brito*, Bruges, 1897, p. 397).

(6) « Deze Doctrinalen waren van een (houten) form afgedrukt, jeté en moule. » A. van der Linde, *De Haarlemsche Costerlegende wetenschappelijk onderzocht*, 2e omg. uitgaaf 's Gravenh. 1870, p. 11.)

(7) « Es ist klar, dass der Ausdruck, von Büchern gebraucht, nichts enthält, was das Wesen der Typographie, die Beweglichkeit der Buchstaben, berührt, dass nichts im Wege steht, ihn auf Tafeldruck zu beziehen. » (Dr. A. Wyss, in *Centralblatt für Bibliothekswesen*, 1888, S. 262/3.)

(8) « Das Wort mosle = moule, molle scheint.. dem Holztafeldruck zu gelten. » (K. Faulmann, *Die Erfindung der Buchdruckerkunst*, Wien, 1891, S. 71.)

(9) « Op die wijze zouden.... hoogst eenvoudig beteekenen dat zij in een vorm waren vereenigd, dat is : te zamen tot een geheel gemaakt of ingebonden. » (P. van Meurs, *De Keulsche kroniek en de Costerlegende*, Haarl., 1870, p. 16.)

(10) « The doctrinal which was put in form may have been written in *lettres de forme*. The phrase *gette en molle* could have been fairly applied to these precise letters, in contradistinction to the more careless shapes of the *lettres de somme*. » (Theo L. de Vinne, *The invention of printing*, New-York, 1876, p. 313.)

metalen typen bedoelde, hield Hessels in 1888 staande tegen Fruin (1), die het waarschijnlijker bleef achten dat tafeldruk de bedoeling was (2); de *Dialogves* leeren overtuigend, dat in 1567 met die uitdrukking het lettergieten verstaan werd en dat dus, als het begrip zich in de 120 jaar na de opteekening van den abt niet gewijzigd heeft, de woorden « doctrinal gette en molle » elliptisch zijn voor « doctrinal imprimé avec des caractères (types), gettés en molle ».

Behalve de onderdeelen van den klemhaak gebruikt de auteur van dezen gieterij-passus nog :

Dialogves		Uitlegging
poinçon	poensoen	stempel
graver	snyden, steecken	snijden, graveeren
frapper	slaen	afslaan
matrice	matrice	matrys
ietter	ghieten	gieten
matiere	stoffe	specie
moule	instrument	klemhaak
fonte	afguete	gietsel

Letters (blz. 240/1-242/3). — Wat de *Dialogves* omtrent de letters vertelt, is onsystematisch opgenoemd ; de twee onderscheidene begrippen der corpsen en der beeldvormen worden door elkaar gemengd. De vertaling geeft eenige aanwijzing een systematiseering te beproeven.

Corpsen. Ik geef hieronder de opeenvolging der corpsen, daarachter de vertaling in het boekske en daar ik er zelden mij mede vereenigen kan, de uitlegging in de derde kolom. Ik meen mij daartoe gerechtigd, omdat de terminologie der vertaling gemeenlijk een andere is als die, welke gebruikt wordt in het reeds meermalen geciteerde artikel van den heer Max Rooses in den tweeden jaargang van dit *Tijdschrift* en omdat de vertaler in zijn vertolking der gieterij-woorden, zooals bleek, onvoldoende onderlegd was ; of ik in deze identificatie immer juist ben, blijve in het midden, omdat de hier te interpreteeren tekst bijzonder moeielijk is, en de teksten der *Dialogves* geen verklaringen behelzen. Bovendien komen er vakwoorden voor, waarvan de beteekenis mij niet duidelijk is. Een voorbeeld daarvan. In 1529 noemt Geofroy Tory

(1) « Na deze uitvoerige... uiteenzetting zal de heer Fruin mij wel veroorlooven nog steeds te blijven volhouden dat de Abt van Kamerijk in 1446 en 1451 van Doctrinalen spreekt, die met beweegbare metalen typen gedrukt waren. » (J. H. Hessels, *Haarlem de geboorteplaats der boekdrukkunst niet Mainz*, Haarl., 1888, p. 81.)

(2) « De aard der uitdrukking maakt die bewering [nl. jeter en moule = tafeldruk] ook waarschijnlijk. » (R. Fruin in *De Gids*, Jan. 1888, p. 44.)

onder de beeldvormen o. a. *Canon* en *Lettre Bourgeoise* (1), die ik hier liever, overeenkomstig het hedendaagsch gebruik reken tot de corpsen, ook omdat Plantin zelf die woorden als zoodanig kent. Het bewijs voor *canon* ligt in hetgeen de heer Rooses schrijft in dit *Tijdschrift* (2 jrg. p. 10 en 11) en voor *bourgeois* in de volgende rekening posten betreffende gegoten letters in Plantin's *Grand livre des affaires cõmanceant en octobre 1563*, waarvan ik de kennis dank aan de vriendelijkheid van den heer Dela Montagne:

25 juin (1564) Bourgeoise lectre flamande
8 decemb. La nonpareille d'Amy flamande, d'un marchand d'Emde f 84-9.
L'italique sur la bourgeoise.
18 mars (1565) La cursive bourgeoise nouvelle, 120653 à 8 patt. l. mille.

Andere woorden als *gros traict* en *lettres parangonnées* reken ik eveneens tot de corpsen.

Het *glose de messel* is mij niet duidelijk geworden. Wat beteekent het simpele woord *glose*? *Glos* is een *verklarende aanteekening*, wat hier geen zin heeft. Evenmin kan er aanleiding genomen worden tot een uitlegging te geraken, indien uitgegaan wordt van de denkbeelden, welke geleid hebben tot de benaming *glosas* voor de fioriturен in de spaansche orgelmuziek der zestiende eeuw (2). Een andere weg moet dus gevolgd worden, om althans tot eenig resultaat te geraken. De plaats, waar het *glose de messel* tusschen andere lettersoorten genoemd wordt, is het eenige, hoewel onvaste gegeven, om tot een verklaring te geraken. Onmiddellijk achter elkander noemt de tekst: 1 *lettres de messel*, 2 *canon de messel*, 3 *petit canon de messel*, 4 *glose de messel*, 5 *lettre de Cicero*, 6 *lettre de S. Augustin*. Hiervan zijn de nummers 2, 3 en 6 corpsen, bij Plantin op zijn zetterij en gieterij bekend; de nummers 1 en 5 zijn eveneens corpsen, die onder die benamingen echter eerst later door mij aangetroffen zijn; de dubieuse *glose de messel* is bijgevolg dus ook een corps geweest. Maar welk? Er is aanwijzing genoeg in verband met bovenstaande opeenvolging dit corps te houden voor kleiner dan *petit canon*, grooter dan *S. Augustin* en de vaststelling der grootte te zoeken in de gedrukte missalen. In dezen stand van zaken heb ik mij om advies gewend tot fr. Bon. Kruitwagen O. F. M. te Woerden en verkreeg een paar perkament-fragmentjes uit circa 1480, met gothische letter beschreven, met de opheldering, dat deze letters de gewone grootte der *geschreven* canon-letters zijn. En inderdaad, de grootte dier letters

(1) « En Impression y a maintes diuerses manieres de Lettres. Coñe Lettre de Forme, quon dict Canon. Lettre Bastarde de la quelle on a tousiours par cy deuant Imprime liures en Francois. Il y a Lettre Ronde, Lettre Bourgeoise, Lettre de Soñe. Lettre Romaine, Lettre Grecque, Lettre Hebraique, & Lettre Aldine ». [Geofroy Tory] *Champ fleury*, Paris, (1529), fol. 72 verso).

(2) C. F. Abdy Williams, *The story of the organ*, Lond. 1903, p. 82.

zonder stokken, dat zijn b. v. de *a*, de *m*, de *n*, en de *o*, bleek gelijk te zijn aan de letter van de Canon in het *Missale ad sacrosancte Romane ecclesie vsum*, in 1532 gedrukt te Parijs door Didier Maheu (1). Daarmede was dus een punt van uitgang gevonden. De niet uithangende en uitstekende letters der perkament-fragmenten komen in grootte ook weer overeen met de letters, die de oude Johannes Enschedé — in de familie Enschedé heet hij Jan I — in de letterproef zijner gieterij (1768) noemt « parysse Canon ». Nu is daarmede wel is waar niet bewezen, dat de canonletter in den Parijschen druk van 1532 aldus genoemd zou mogen worden, in de eerste plaats, omdat de term *parijssche kanon* vóor 1757 mij niet bekend is (2) en vervolgens, omdat het « paryssche kanon » van Enschedé betrekking heeft op het corps niet op de afdrukgrootte der letters op het papier. Ik meen mij dus niet onbetwistbaar gerechtigd het *canon de messel* gelijk te stellen met ons *parijssche canon*, maar acht het raadzamer vast te houden aan den Vlaamschen tekst, die dit corps *groot canon* noemt, wat dan hetzelfde moet zijn als onze *groote kanon*. N^r^ 3 van het lijstje *petit canon de missel* is dus òf onze *kanon* òf onze *kleine kanon*. Het was verlokkelijk tot *kanon* te besluiten, omdat dan de *glose de messel* gereedelijk gelijk gesteld zou mogen worden met onze *kleine kanon* en dit lettercorps, dat, hoe dan ook, samenhangt met het kerkelijk *Missale* door het woord (*kleine*) *kanon* daarmede in verbinding gebracht was. Toch heb ik zulks niet gedaan : de Vlaamsche tekst vertaalt *petit canon* met *clein canon* en wat onder die benaming vertoond wordt in het *Tijdschrift* (3) komt inderdaad meer overeen met ons *kleine kanon*.

Daarmede was dus beslist dat *glose de messel* een lager rangcijfer moet hebben dan *kleine kanon*. De vermenging door den autheur van corpsen en beeldvormen deed mij *gros romain* — hetzelfde wat hij op een andere plaats *texte* noemt — en *lettres parangonnées*, plaatsen boven *S. Augustin. Gros romain* (*texte*) gaf geen moeielijkheid. Er bleven dus over de beide corpsen tusschen de *kleine kanon* en de *tekst*, waarover verdeeld moest worden de *glose* en de *lettres paragonnées*. Die beide overschietende corpsen zijn de *paragon* en de *groot-paragon*. Wonderwel sluit dit met een zestiende-eeuwsch Antwerpsch gegeven. In 1540 drukte Henricus Petri

(1) Exemplaar in de Universiteits-Bibliotheek van Amsterdam (275 A 4). Het adres luidt : « Impressum..... per Desideriu Maheu Anno dñi millesimo quingentesimo. xxxij ◖ Venale habetur in vico sancti iacbi sub signo Lilij aurei », dat is het adres van Iehan Petit, wiens merk en randbordure op de titelbladzijde gedrukt is. Renouard (*l. c.*, p. 253) kent deze uitgaaf met het adres van Denys Janot.

(2) Het woord *parysch* als een corpus-grootte ken ik vóor 1770 slechts uit de onvoltooide *Beschryving der lettergietery* van Ploos van Amstel, in 1768 verschenen : « zeer groote Letters, gelijk de Missaal, Parijsche en andere Kapitaalen » (blz. 28), uit de ongedateerde, ongeveer gelijktijdige *Proef van letteren* der Gebr. Ploos van Amstel te Amsterdam (*paryssche kapitalen*) en de *Epreuve de caracteres* van Isaak en Johannes Enschedé, uit 1757 (*paryse kapitalen*).

(3) 2e jrg., blz. 8.

Middelburgensis (Hendrik Peeters van Middelborgh) aldaar een Utrechtsch missaal (*Missale ad verum cathedralis ecclesie traiectensis ritum* (1). De letter van de canon is ook hier in grootte gelijk aan die der perkament-fragmentjes ; twee andere lettergrootten worden er bovendien in benut. Hiervan gemeten de hoogte der letters zonder stokken, hetzelfde procédé dat ik volgde bij het *Missale* van 1532, gaf twee maten overeenkomende met de hoogte der letters zonder stokken op het proefblad der gieterij-verkooping van de Weduwe van Daniel Elsevier (1681) (2) en in de letterproef van Enschedé (1768), genoemd *ascendonica* (d. i. de hedendaagsche *groot-paragon*) en *paragon*.

De juistheid van mijn conjectuur werd zoodoende langs anderen weg bevestigd, dat *glose de messel* en *lettres parangonnées* inderdaad uitgelegd moeten worden als *groot-paragon* en *paragon*.

Dit op twee verschillende wijzen verkregen resultaat pleit voor de waarschijnlijkheid dat *glose* hier als een corps en niet als een beeldvorm moet worden opgevat. Elders — en ik moet daar op wijzen — is *glose* wel degelijk een beeldvorm. In de *Mémoires de la Société de Paris et de l'Ile de France* (3) publiceerde Henri Omont hebreeuwsche letterproeven van den reeds genoemden stempelgraveur Guillaume le Bé, die vooral hun waarde ontleenen aan manuscript-aanteekeningen door Le Bé zelf op die proefbladen geschreven. Le Bé heeft, zooals daaruit blijkt, verschillende *gloses* gesneden, nl. een *glose*, een *petite glose*, een *glose moyenne* en een *grose glose*. De bij de studie van Omont gevoegde facsimile's beelden onderscheidene dier gloses af: zij zijn van verschillend corps, maar zonder uitzondering wat thans rabbinisch genoemd wordt. Inderdaad gebruikt Le Bé het woord dan ook niet in den zin van een corps. In één der aanteekeningen bij die hebreeuwsche schriften schrijft hij : (4)

> En l'an 1591, après le siege de la ville de Paris, durant les grandz troubles, je me suis amusé à portraire ces deux lettres grosses, l'une d'un texte et l'autre d'une glose qui est une lettre courante dont les Hebreux se servent en l'escripture de leurs comptes et affaires ordinaires. Ladite *coursive*, ou courante, est un peu fardée suyvant celle de laquelle on imprime leurs commentaires ou gloses en leurs livres, suyvant celle des Orientaux Levantins ou Espagnolz antiques, mais celle qu'ilz escrivent à la main n'est pas si fardée et arrondie, mais sent plus sa chicanerie, coppie et courante.

Zeven jaar later schrijft zijn zoon, Guillaume le Bé, onder dagteekening van « A Paris, ce 12 décembre 1598 » aan Jan Moretus te Antwerpen : (5)

---

(1) Nijhoff. *Bibliographie*, livr. 8, nr 1219. — Ik heb gebruikt het exemplaar der Universiteits-Bibliotheek van Amsterdam (*Tent. 1883, nr 58*).

(2) Facsimile in Alph. Willems, *Les Elzevier*, Bruxelles, 1886, teg. p. LXXX.

(3) Tome XIV (1887) p. 257 ; tome XV (1888) p. 273.

(4) *Mémoires*, etc., tome XV (1888) p. 281.

(5) Naar het origineel in het Museum Plantin-Moretus in *Mémoires*, etc., tome XIV (1887) p. 259.

J'ai aussi plusieurs beaux poinçons de lettres hébraïques, tant textes que gloses, pour imprimer les commentaires des rabins, comme est la grand Bible, imprimée à Venize.

In de terminologie van Le Bé had *glose* dus betrekking op den druk van Joodsche theologie; in de woordenlijst der *Dialogves* daarentegen is het woord verbonden aan een katholiek liturgisch boek. Moest daarom ook hier getracht worden het woord te verklaren als een beeldvorm, wat het daar ongetwijfeld is? Ik meende daartoe niet noodwendig behoeven over te gaan in aanmerking genomen de onbetrouwbaarheid der *Dialogves* in de afdeelingen stempelgravure en lettergieterij.

Ten slotte over mijn interpretatie van het woord nog dit. Ik ben mij bewust met mijn werkwijze en gedachtegang naar moderne zienswijzen verkeerd gedaan te hebben. De corpsnamen *nonparel*, *collonel*, *brevier*, enz., hebben thans betrekking op het letterstaafje, niet op de letterbeeldgrootte, en, zoo zij vroeger al betrekking hadden op de letterbeeldgrootte, dan kan zulks slechts van kracht geweest zijn op den afstand van de bovenkant van b. v. een *d* tot de onderkant van b. v. een *p*. In mijn beschouwing echter over de *glose* elimineerde ik de stokken. Hiermede nader ik een uiterst moeielijk punt: de technische geschiedenis der lettercorpsen, waarop ik thans niet nader meen te moeten ingaan. Slechts dit wil ik opmerken, dat voor een niet-typografisch aangelegd boeken- of courantenlezer de lettergrootte voor het oog bepaald wordt door de letters zonder stokken. Daarom achtte ik mij gerechtigd deze opvatting van kracht te doen zijn voor de verklaring van een zestiende-eeuwschen vakterm, te meer omdat bij de gothische letter, die mij als werkapparaat ten dienste stond, de stokken zoo bijzonder kort zijn. Maar ook meende ik dat te mogen doen om een uitspraak, die ik geheel onafhankelijk van deze historische beschouwing verleden jaar deed over een moderne boekletter. In de typografische toelichting op het *Bilderdijk-gedenkboek*, dat gezet is uit de Cheltenham schreef ik (1): « deze letter is kenmerkend door haar lange opgaande stokken, waardoor het oog van de augustijn meer nadert tot dat, hetwelk gemeenlijk de dessendiaan-romeinen vertoonen ». Niet het corps, maar het letteroog geeft op papier de beeldgrootte, waarmede dus, historisch gezien, gezegd is, dat de letterbenamingen in de eerste plaats de letteroogen benoemden.

Blijft over het *gros traict* (*grove scrift*), wat voor zoover ik weet in de vakterminologie onbekend is. Het was in analogie met de *lettres mignonnes* dat ik deze benaming van toepassing acht op een corps, niet op een beeldvorm: Eng. *minion*, Fr. *mignon* en It. *mignone*, is hetzelfde als Hgd. *Colonel* en Ndl. *collonel*. Het *gros* duidt implicite aan dat deze lettersoort onder de grootere soorten een plaats moet vinden en daarvan zijn

(1) blz. 455.

er, van hedendaagsch standpunt uitgaande, door de interpretatie aan de *glose* gegeven, slechts twee over : *kanon* en *sabon*. Ik weet geen keus te doen, omdat er geen enkele aanwijzing is die tot een oplossing kan leiden ; de inwendige beteekenis van den term is vaag ; de plaats waar hij ingevoegd is in den tekst, is dit eveneens. De uitlegging is dus er één op goed geluk, echter met dit voorbehoud, dat haar plaats ongetwijfeld is onder de corpsen van meer dan 20 Didot-punten.

Ik heb gemeend eenigzins uitvoerig te moeten schrijven welke moeielijkheden de teksten hier geven, langs welken weg ik getracht heb klaarheid daarin te brengen en tot welk resultaat dit geleid heeft. Er is onduidelijkheid, zelfs zeer groote onduidelijkheid in dit deel van den Franschen èn van den Vlaamschen tekst. Die onduidelijkheid kan slechts aldus verklaard worden, dat de steller ervan zelf niet goed begreep wat hij opschreef. Toch werd deze plaats nog veel later gebruikt. Ik kan op dit oogenblik niet bepalen of de *Dialogves* al dan niet rechtstreeksch hun gezag hebben doen gelden, maar wanneer twee honderd jaar later in de onzakelijke en slechte beschrijving der letters in het *Woordenboek* van Buys o. a. gelezen wordt : « (*Non pareil*) de Onvergelyke, (*Petit*) de kleine, en (*Mignon*) de Beminnelyke, schynen haaren Oorsprong zo wel als haare benaamingen uit *Frankryk* te hebben », (1) dan is het vrij wel duidelijk, dat het oncritische dezer plantinsche uitgaaf een invloed heeft geoefend bij het redigeeren dezer passage die aan de encyclopædische waarde van dit woordenboek zeker niet ten goede is gekomen.

De systematiseering der termen onder corpsen en beeldvormen, die ik hier geef, is dus veelal een uitvloeisel van subjectieve inzichten, die ik verkregen heb krachtens een vijf-en-twintig jarige aanraking met de practijk en met de geschiedenis van de Noord-Nederlandsche boekdrukkerij. Niettemin ben ik niet overtuigd, dat mijn interpretatie der grootere corpsen de juiste is en meen ik hier eerlijkheidshalve te moeten neerschrijven, dat deze voorshands niet als een definitieve aanvaard mag worden.

Dialogves		Uitlegging
lettres tournées de deux [poincts	letteren van twee reghelen, [liminaturen	dubbele kapitalen
lettres de messel		missaal
gros traict	grove scrift	parijssche kanon
canon de messel	groot canon van 't missael	groote kanon
petit canon de messel	clein canon van 't missael	kleine kanon
glose de messel	glose van 't missael	groot paragon
lettres parangonnées		paragon
gros romain, texte	groot romein, text	tekst
lettre de S. Augustin	sint Augustin	groot augustijn
lettre de Cicero	letter van Cicero	augustijn, cicero

(1) E. Buys, *Nieuw en volkomen woordenboek van konsten en weetenschappen*, Dl. VI, Amst., 1774, p. 568.

romain commun	ghemein romain	mediaan
petit romain	clein romain	dessendiaan
grand bourgeois	groote bouriose	garmond
petit bourgeois	cleine bouriose	galjard
	brevier letter	brevier
lettres mignonnes	fraeye schrift	collonel
nonpareille	nompareille	nonparel

Een gietsel — op gezag der polis van Hendrik van den Keere uit 1573 (1) kan gemeend worden, dat deze afzonderlijk berekend werd zoowel voor romein als voor cursief — bestond uit :

Dialogves		Uitlegging
capitalles / versalles	capitalen / versalen	bovenkast / klein kapitaal
abreviatures	breviaturen	(nederlandsche woorden
ligatures	ligaturen	ken ik niet)
nombres, chiffres	getal, cyfer	cijfers
titres	tytelen	titelkapitalen
accens	accenten	accentletters
diverse witjes		
espaces	spatien	spatie (2)
quadrats	quadraten	
en de leesteekens (3)		
divisions	divisien	?
distinctions	distinctien	?

Op te merken valt, dat de onderkast niet genoemd wordt.

Beeldvormen. Hiervan kennen de *Dialogves* :

Dialogves		Uitlegging
romaines	romein	romein
italiques	italiaensche scrift	cursief
lettre françoise	françoissche scrift	civilité
lettre grecque	griecxsche scrift	grieksch
lettre batarde	bastaerde letter	bastard gothiek (4)
lettre de somme, moderne	moderne oft nieuwe scrift	Schöffer- en Durandus-type
lettre de parchemin	gescreven letter	Hamon-type (?)
nottes de musique	noten van de musycke	muziek
lettres grises	letteren vol wercs	initiaaltjes
lettres fleuries	letteren vol foliasien	
fleurons	bloemen	sluitstukken
chapiteaux	capitael mercken	koplijsten
vignettes	wyngaert rancxkens	bloemen

(1) *Tijdschrift*, 2e jrg., teg. p. 21.

(2) Waarschijnlijk niet het pasje.

(3) Hoewel de onder dit hoofd gebrachte woorden rechtstreeks volgen op de witjes, heb ik ze niettemin daartoe niet kunnen rekenen, omdat het aantal witjes in de zestiende eeuw uiterst gering was en verder op, bij de behandeling der correctie, slechts deze soorten, en geen andere, genoemd worden ; welke leesteekens echter bedoeld worden, weet ik niet.

(4) Vgl. noot één hiervoor op blz. 188.

Enkele mijner verklaringen vereischen toelichting. De vertaling *vignettes* in *wyngaert rancxkens* is te letterlijk om juist te zijn ; het Vlaamsche woord komt alleen voor in den van de *Dialogves* afhankelijken tekst van Scriverius. Ik heb er voor gesubstitueerd *bloemen*, dat zijn die kleine ornementen gegoten op vierkanten en quadraten, waaruit allerlei ornementwerk kan worden saamgesteld (1). Inderdaad worden in de letterproeven der Fransche gieterijen van Claude Lamesle, te Parijs (1742), Claude Mozet, te Nantes (1754), Fournier le Jeune, te Parijs (1764) en Delacologne, te Lyon (1773) onze *bloemen* aldus genoemd, waar tegenover echter staat dat in een niet gedateerde letterproef (1766?) van Gebr. Ploos van Amstel, te Amsterdam, *bloemen* vertaald wordt met *fleurons*. Ik meende echter, waar het geldt de interpretatie van een Franschen tekst meer gezag te moeten toekennen aan vier Fransche, dan aan één Amsterdamsch gegeven, en zulks te eerder, omdat de *Dictionnaire universel* van Furetière — ik gebruik de editie in 1727 in Den Haag verschenen — in deze zeer peremptoir is : « Petite estampe qui a plus de largeur que de hauteur, où l'on ne gravoit autrefois pour l'ordinaire que des pampres & des raisins, & où l'on grave présentement toutes sortes d'autres figures. Il y a des *vignettes* qu'on appelle *vignettes* de fonte, & d'autres qu'on appelle *vignettes* gravées. »

Indien dus *vignettes* ons *bloemen* is, moet die naam verworpen worden voor *fleurons*. Ook hieromtrent laat de *Dictionnaire* van Furetière geen twijfel over : « Les Imprimeurs appellent particulierement *fleurons*, ces petits ornemens qu'ils mettent à la fin des Chapitres, lorsqu'il reste du vuide dans la page ». *Fleurons* zijn dus *culs-de-lampe*, *sluitstukken*. (2)

Letteren vol wercs ende foliasien kent alleen nog de *Lavre-crans* en kunnen dus niet aanvaard worden.

Vervolgens moet ik toelichten de interpretatie gegeven aan *lettre françoise* en aan *lettre de parchemin*. De eerste term gaf tot geen moeielijkheden aanleiding. Den 26 december 1557 verkreeg Robert Granjon, de stempelsnijder, die reeds meermalen hiervoor genoemd is, een koninklijk privilegie, dat ik belangrijk genoeg acht hier mede te deelen naar een oorspronkelijken druk. Het komt voor in één zijner allereerste civilité-drukken, waarvan ik een exemplaar zeer onlangs in mijn bezit kreeg en waarvan de titel is — de woorden uit civilité gezet zijn hier gecursiveerd — :

PHILIPPI GALTHERI ‖ *poëtæ* (3) ‖ ALEXANDREIDOS ‖ *Libri decem*, ‖ *Nunc primùm in Gallia Gallicisque* ‖ *characteribus editi*. ‖ (ornementje ‖ drukkersmerk met : EX AEQVITATE, ET | PRVDENTIA, HONOS.) *Lugduni*, ‖ *E-xcudebat Robertus Granjon typis proprijs*. ‖ *Mil. Vc. Lviij*. ‖ *Ex authoritate Regia*. 84 folio's. kl. 4°.

(1) Vgl. Faulmann, *a. a. O.* S. 187.

(2) Vgl. Desorme et Basile, *Dictionnaire des arts graphiques*, Paris, 1905, tom Ier, p. 68 : « On appelle quelque fois les fleurons culs-de-lampe ».

(3) De schrijfwijze *poëtae* is niet diplomatisch, de klank *ae* in het origineel weergegeven zijnde door een e met een cedille. In den hier achtervolgenden tekst is hetzelfde geschied en bij abrevaties kenbaar gemaakt door cursiveering.

Dat privilegie, evenals de hierachter volgende opdracht gezet uit civilité, luidt (fol. ij recto) :

Extraict du priuilege
du Roy.

Il ha pleu au Roy, nostre Sire, de donner priuilege et permission à Robert Granjon d'imprimer ce pnt liure, (intitule Philippi Galtherj Alexandreidos) de sa lettre francoise d'art de main : *et* pour remuneration de son inuention, veult iceluy Seigneur, que nul autre (quel qu'il soit) en ce Royaume : n'ayt à tailler poinssons, ne contrefaire lad lettre francoise d'art de main : ne d'icelle vendre ne distribuer aucune impression : fors [*sic*] celle qui sera imprimée par led Granjon, sur certaines et grandes peines contenues aux lettres de priuilege dud Granjon. Et ce pour le temps et terme de dix ans consequutifz, à compter du jour et date des presentes : quant à l'imitation desd caracteres d'art de main. et quant a l'impression dud liure, du jour et date qu'il sera acheué d'imprimer. Et outre ce, led s^r, tant pour ceste oeuure, que pour autres contenues et mentionnées en sesd^tes lettres, veult et entend que par l'extraict et inscription quj sera faicte d'iceluy en chacun liure : les deffences et inibitions mentionnées aud priuilege, soyent tenues pour suffisamment signifiées à tous imprimeurs et autres qu'il appartiendra : comme plus à plain est contenu aux lettres patentes dud s^r, Données à Saint Germain en Laye, le xxvj^e jour de decembre l'an de grace mil cinq cens cinquante sept,

Ainsi signées :
par le Roy,
Maistre Jehan Nicot, maistre des
Requestes de l'hostel, present.
Fizes.

Die nieuwe letter werd in deze uitgaaf bij het publiek ingeleid met de volgende woorden door iemand, die zich Constantinus noemt en die gissenderwijs gehouden kan worden voor een drukker-uitgever te Lyon, een zoon van Antoine Constantin hiervoor genoemd. (fol. iij recto).

R. Constantinus Lectorj

Equidem fore non dubito, quin quantùm horum characterum nouitas, atqz insolentia lectorem in admirationem conuerterit, tantùm oblectet vtilitas, atqz elegantia : quorum non solum typos ingeniosè expressit Robertus Granjon, sed etiam vt alter Dibutades Sicyonius protypa, et ectipa fecit et excudit. Primùm quod ad characterum venustatem et facilitatem in legendo, horum certè forma non minus commendabilis cæteris, magis autem nostris vsitata, quæ scribentis manum quam proximè reddit : vt scripturam ementiatur impressio, et quod manufactum, an typis excussum sit, postea possit dubitarj. Vsus autem erit non minimus tum nostris hominibus, tum exteris, quem literatoribus exponendum relinquo : sine quorum opera, etiam vel ἄλογος τριβὴ vtilitatem satis aperiet, efficietqz vt hoc scripturæ genus non nouum sit, sed omnibus maximè familiare : quod iam etiam totius Europæ gentis præcipuè, manus atterit. Nisi quis fortasse sua contemnens, peregrina suspiciat. Ob hoc ipsum meritò, vt apud Romanos antiquitus, peregrinitatis accusandus atqz castigandus, vel vt loquitur

Vlpianus, per poenam deportationis ad peregrinitatem redigendus. Malus enim ciuis est, quem barbara magis instituta capiunt, quàm patria : et cuj plus placet aliena respublica, quàm suà. Vale.

Deze *lettre françoise d'art de main* is geen andere dan de *civilité*, als hoedanig zij later bekend werd. Er was dus geen bezwaar de termen uit de *Dialogves* aldus uit te leggen, te minder daar Plantin, die blijkens zijn *Index Characterum* van 1567 (1) gietsel uit deze civilité-matrijzen bezat, haar elders noemt *faceon d'escriture taille de Granjon*.

De uitdrukkingen *lettre de parchemin* en *gescreuen letter* duiden kennelijk echter ook op de civilité, maar er moet daarmede toch iets anders bedoeld zijn. Ik heb deze woorden verklaard als Hamon-type. In zijn grootboek boekt Plantin den 15 mei 1564 ontvangen te hebben van den gieter Laurens van Everbroeck een « faceon d'escriture invention de Hamon » (2), dat is een terminologie analoog aan die, waarmede hij de civilité van Granjon aanduidt, maar daarvan weer onderscheiden, waar hij in het éene geval den graveur, in het andere geval den ontwerper noemt. De ontwerper Hamon te identificeeren is niet moeielijk. In 1569 werd te Parijs wegens valschheid in geschrifte ter dood gebracht een Pierre Hamon, die de auteur was van :

Alphabet de plusieurs sortes de Lettres, par Pierre Hamon Blaesien, escrivain dn Roy et secrétaire de sa chambre 1566. Avec privilege. (A la fin :) *Ils se vendent chez Robert Estienne, Imprimeur du Roy, rue Sainct Jean de Beauvais devant les Escholes de Decrel à Paris*, 1567, in-4 obl., de 38 ff. (3)

en van wien uit hetzelfde jaar geciteerd wordt :

Alphabet de l'invention et utilité des lettres et caractères en diverses écritures, *Paris, Lucas Breyer*, 1567, in-4°. (4)

Onbekend met deze letterboeken kan ik niet zeggen of hier ontwerpen van civilités in voorkomen. Het vermoeden ligt echter voor de hand ; verondersteld mag bovendien in dit Hamon-type een der beide andere civilité's te zien, welke op de *Index Characterum* van 1567 vertoond worden. De naam *civilité* is een collectief-naam ; wat wij thans er onder verstaan werd nog in het eind der zestiende eeuw onder andere namen gespecifieerd. In het *Theatrum artis scribendi* van Judocus Hondius (1594) (5)

(1) Laatste voorbeeld op het facsimile, eerste blad, bij Rooses, *Christophe Plantin*, tusschen p. 232 en p. 233.

(2) « 15 may 1564. Faceon d'escriture invention de Hamon entre l'augustin et la mediane en nombre 43302 à Laurent van Evrebroeck. » (Mededeeling van den heer Dela Montagne). Zie ook Max Rooses in *Tijdschrift*, 2e jrg., blz. 11.

(3) Veiling Paul et Guillemin, Parijs, Mei, 1905, n° 79.

(4) Aangehaald door J. Lamoureux in de *Nouvelle biographie* van Hoefer (tom. XXIII, Paris, 1858, kol. 271/2).

(5) Dit quarto-oblong schrijfvoorbeeldenboek heeft adres noch jaar van uitgaaf. Eén der koper-prenten vertoont het jaartal 1591, reden waarom dit hier als datum aangenomen is.

komen er verscheidene voor, maar zij heeten daar — de achtergevoegde namen zijn die der ontwerpers-schrijfmeesters — *L[ettre] Courrante flamande* (Salomon Henrix), *Le Flamande* (Salomon Henrix), *La vraye Flamande* (J. Hondius), *Francoyse N[ouvelle]* (J. de Beau-chesne Parys :) en *Lettre Françoyse* (Jean de Beau-chesne). Ik meende daarom niet te mogen aarzelen, de *lettre de parchemin* uit te leggen, zooals ik deed ; mijn vraagteeken geldt dan ook niet zoozeer het wezen van de zaak als wel de benaming.

Er is echter nog iets, dat hier in aanmerking komt, om de Hamon-type niet gelijkwaardig te mogen stellen met de civilité van Granjon. Blijkens aanteeking in Plantin's grootboek van 1563 was de Granjon letter een mediaan (1), de Hamon-type daarentegen was grooter (2). Die documenteele rekeningposten zijn wel is waar vooralsnog niet voldoende om de type op de *Index* te kunnen aanwijzen, omdat, zooals hiervoor ontwikkeld is, er twijfel bestaat aan de eigenlijke beteekenis der corpsnamen, zooveel echter blijkt uit een en ander, dat de Hamon-type gerangschikt moet worden onder de civilité's.

In de *Dialogves* is onvertaald gebleven *lettres parangonnées*. Hierin het corps paragon te herkennen is misschien niet al te gewaagd, daar Plantin dit corps had zoowel in zijn gieterij als op zijn zetterij.

Zetterij (blz. 242/3-244/5). — Hieromtrent is weinig op te merken. Uit de beschrijving blijkt dat de copie op de kast wordt vastgestoken door een visorium met tenakel. Op Belgische, Duitsche en Fransche zetterijen wordt dit gereedschap nog gebruikt, op Nederlandsche bijna niet meer.

Eigenaardig is het wat gezegd wordt over het formaatmaken. Er blijkt uit, dat het op lengte brengen der stukken zetsel (pagina's), geschiedde in het raam, niet vooraf ; dat de ramen een vast dubbel kruis hadden ; dat marginale kantteekeningen buiten het eigenlijke zetsel om behandeld werden, en dat de vorm met kooien opgesloten (« toegeslaghen ») werd. Dit laatste verdient de aandacht. Schroeframen zijn ouder dan kooiramen (3) ; de Italiaansche drukkerij-gezichten, die mijn persopstel illustreeren, kennen slechts schroeframen (4) ; het curieuse Duitsche vakhandboekje over formaatmaken uit 1679 (5) beeldt geen kooiramen af ; hier in Antwerpen daarentegen zijn ze reeds in 1567 bij uitsluiting in gebruik. Daarin ligt wel aanleiding, overwegende dat

(1) « 1563 octobre } Median faceon d'escriture pesant 162 lb, la livre à 7 1/2 patt. »
(Mededeeling van den heer Dela Montagne).
(2) Zie hiervoor blz. 208, noot 2.
(3) Waldow, *Handlexicon*, S. 684.
(4) *Tijdschrift*, 4e jrg., blz. 214 en 215.
(5) Joh. Lud. Vietor. — *Neu-aufgesetztes Format-Büchlein... übersehen... von Jac. Redinger*. Franckfurt am Mayn, Joh. Georg. Drullmann, 1679. kl. 8°, S. 1-62.

Plantin zijn materiaal uit Frankrijk betrok, de uitdenking van het kooiraam toe te schrijven aan een Franschman in het midden der zestiende eeuw ; bovendien pleit daarvoor de gelijkheid der woorden Hgd : *Keile* ; Eng : *quoins* ; Fr : *coins* ; Ndl: *kooien*. — In de negentiende eeuw zijn de kooien weer vervangen door getande rollen, eigenaardig in dit historisch verband, door een Franschman, door Marinoni.

De zin : « sur lequel [le compositoir] il compasse ses lignes » is onjuist vertaald als « daer hy de reghelen mede [met synen sethaeck] past ende ghelyck maect ». Nauwkeuriger zou geweest zijn » : « daar hij de regels in zet. »

Uit het niet noemen van het woord *zetlijn* of een daarmede gelijkstaanden term, kan volgen dat bij het zetten de letters der regels immer plat op elkaar kwamen te liggen. Het gebruik van dit instrument ken ik niet vóor 1770, toen het gebruik er van verklaard werd in Buys' *Nieuw en volkomen woordenboek*, Amst. 1770, dl. II, p. 196 ; het woord zetlijn kan ik eerst aanwijzen in 1819, in *De nieuwe corrector*, Rotterdam, J. Hendriksen, p. 72.

De zetterij-vakwoorden zijn :

Dialogves		Uitlegging
coppie	copye	copie
casse	casse	kast
cassetins	cleine caskens	
visorion	visorie	visorium
mordant	tenakel	tenakel, nijper
compositoir	sethaeck	zethaak
galere	galeye	galei
chassis	raem	raam
piece traversante	dweers yser	kruis
iustifier	gelyck van eenre lengde maecken	opmaken
garnitures de bois	garnituerhouters	formaathout
tétieres	hootscenen	hoofdhouten
bois de biseau	formaet houters	binnenhouten
reglettes	regelletten	regletten
bois de cottations	cottatie houters	(is niet meer in gebruik)
coings	coyen	kooien

Drukkerij (blz. 246/7-254/5). — De drukpers en haar onderdeelen komt overeen met de beschrijving, die ik daarvan gaf (1) ; enkele verbeteringen zijn niettemin te boeken. Nadrukkelijk wordt gezegd, dat de degel van ijzer is, wat Zonca in zijn ontwerp onmogelijk acht (2). Deze duidelijke mededeeling is wel eenigszins bevreemdend in een druk van Plantin uit dit jaar 1567, omdat hij zelf destijds reeds koperen degels

(1) *Tijdschrift*, 4° jrg., p. 197-199.
(2) « Di ferro nō sarebbe buona » (t. a. p. 271).

had. De heer Dela Montagne bewees mij zulks met de volgende post uit Plantin's grootboek :

Register XXXVI.

1563. Sensuivent les parties de tout ce qui jay debourse pour lachapt des ustensiles de l'imprimerie.....

la presse nº 1.

Mattieu le serrurier a receu de compte faict le 18 du septembre 1563 pour lentiere ferrure de la presse nº 1 la somme de 30 fl.

Michel de la Motte menuisier a receu de compte faict led. jour pour le bois de lad. presse nº 1 fl. 14.—

Pour la pierre de lad. presse 3.—

Pour la platine de cuivre pesante 41 ℔ 1/2 a 4 1/2 patt. la livre 9 : 4 1/2

Pour le manche du barreau et de la ronse de lad. presse 0 : 5.

Ook de tweede pers had een koperen degel blijkens een post, die 4 December 1563 in uitgaaf geboekt werd.

Deze documenteele gegevens wijzigen aanzienlijk de voorstelling, welke ik gaf aangaande de verbetering door Blaeu aan de persconstructie gedaan (1). Op gezag van Moxon (1683) veronderstelde ik, dat Blaeu den koperen degel had uitgedacht. Lang te voren, reeds in 1563 blijkt het nu, dat Plantijn dit constructiedeel van dit materiaal kende en in gebruik had.

Een andere plaats die commentaar behoeft, is hetgeen de teksten leeren over de *boite*, hier gespeld *bouette*, wat ik bij het publiceeren van het eerste gedeelte van mijn persopstel noodgedwongen *bus* (2) noemde en later verbeterde in *kraag* (3).

De *Dialogves* noemt dit constructie-deel *hose*. Daar, zooals aangetoond werd, de vertaler mag geacht worden niet immer op de hoogte geweest te zijn der Vlaamsche uitdrukkingen, is behoedzaamheid steeds raadzaam ; hier is dit in dubbele mate noodzakelijk, omdat geraadpleegde lexicografieën geen licht gaven, — genoemd zij o. a. de *Thesavrvs thevtonicæ lingvæ*, door Plantin in 1573 gedrukt — en *hose* daarentegen wel een naam van dit deel is, maar in het engelsch (4). Moet daarom *hose* in *Dialogves* gehouden worden voor een anglicism ? Indien inderdaad Kerckhovius de vertaler geweest is en deze dezelfde is als Pieter Paul van den Kerckhove, die corrector bij Silvius zou zijn geweest, is zulks vrij wel zeker, omdat deze geruimen tijd in Engeland vertoefd heeft (5). Ik schreef, dat de pers van Conrad Bade naar Engeland ging (6), steunende

(1) *Tijdschrift*, t. a. p. 275/6.

(2) *Tijdschrift*, t. a. p. 197.

(3) t. a. p. 277.

(4) T. C. Hansard, *Typographia : an historical sketch of the origin and progress of the art of printing*, London, 1825, p. 558.

(5) Paquot *l. c.*

(6) *Tijdschrift*, 4e jrg., p. 207, 265.

op identieke karbeweging. De onduidelijkheid der merken in aanmerking nemende, zou, zoo men wil, de *hose* in het merk van Scoloker (London, 1548) (1) meer naderen tot het latere type dan de *boite* van Conrad Bade (2). Zou daarom besloten mogen worden dat *hose* niet het Vlaamsche woord was? Mij onbekende gegevens zullen tot een beslissing kunnen leiden ; voorshands blijf ik *kraag* het goede woord achten.

Niet juist komt het mij voor als de Vlaamsche tekst zegt : « de kerre en verruert haer niet » ; het is een contradictio in terminis, daaruit ontstaan, dat de vertaler verwarde de begrippen *table* en *berceau*.

Omtrent de karbeweging geeft de tekst een belangrijke opheldering. Op blz. 207 van mijn persopstel liet ik onbeslist hoe of bij de Fransche pers van de groep Conrad Bade en van Anthony Scoloker de beweging overgebracht werd van het rondsel op de kar ; een directe wijze van aangrijping door een tandrad of iets van dien aard meende ik niet te mogen aanvaarden, omdat immer in de beschikbare afbeeldingen ontbreken openingen in de roosterplank. De tekst leert, dat het geschiedde door middel van een tandreep (cremaillière). Die plaats — ce coffre.... va & vient au long du berceau, par le moyen d'une cremilliere qu'il y a au dessous, dedans laquelle le rouet est enclavé — is overigens foutief vertaald. Terwijl zij zegt dat de rons (*rouet*) grijpt (*enclave*) in een *tandreep*, geeft de Vlaamsche vertaling de mededeeling, dat de kar schuift over *cakelen*, wat in dit verband niet anders kunnen zijn dan de *slakken*.

De drukkerij-vakwoorden zijn meerendeels in onbruik, daar zij betrekking hebben op de houten persen. Zij zijn :

Dialogves		Uitlegging
iumelles	stylen	stijlen, staanders
pattes	voeten	voeten
sommiers	hoofden	hoofd, kalf
vis	spille	schroef
bouette	hose	kraag
pivot	hoofd	?
écrou	mater	moer
chevallet	note	pan
platine	deghel	degel
barreau	yseren boom	boom
forme	vorme	vorm
marbre	marmelen steen	fundament plaat
cornieres	register hoecken	registers
coffre	back	bak } kar
table	kerre	plank }
berceau	kerre	rooster

(1) t. a. p. 213, nº VIII.
(2) t. a. p. 212, nº VI.

cremilliere		tandreep
	cakelen	slakken
	hael	spil (of slinger?)
rouët	ronse	rons
pied	voet	juk
grand timpan	groot timpaen	tympaan
petit timpan	clein timpaen	bom
blanchets	wullen doecken	drukdoek
petites poinctes	punturen	puncturen
retiration	wederdruck	weerdruk
frisquette	frisket	verschet
pompettes	ballen	ballen
laine cardée	gekaerde wolle	kaardwol
brayon	wryver	wrijver
palette	inctspaen	spatel
tirer	trecken	trekken

Papiernatten (blz. 250/1). — Deze afdeeling kan voorbij gegaan worden. Slechts één vakwoord komt in den tekst voor, nl. :

Dialogves		Uitlegging
tremper	netten	natten

Correctie (blz. 252/3). — Geen andere werkwijs als de hedendaagsche wordt beschreven. Als witmateriaal kent de tekst slechts twee soorten, dezelfde die reeds genoemd waren onder de letters ; bovendien wordt voor het opvullen van groote stukken gebroken letters voorgeschreven. Deze geven de eenigszins beruchte blinddrukken, die zoo veelvuldig in de wiegedrukken gezien worden. Dat deze methode nog gevolgd werd in het derde kwartaal der zestiende eeuw op een drukkerij, ingericht naar modern Fransche inzichten, bewijst deze plaats, wat niet voor Plantin pleit.

Aan vakwoorden komen voor :

Dialogves		Uitlegging
epreuve	prouve	proef
recorriger	corrigeeren	corrigeeren
defermer la forme	de vorm opdoen of ontsluyten	loskooien
heurtoir	sluythoute	sluythout
poincte	elsen	els
lettres rompues	ghebroken letteren	gebroken letter

Distribueeren (blz. 254/5). — De mededeelingen over het vormenwasschen en het afleggen geven geen aanleiding tot commentaar. De vakwoorden zijn :

Dialogves		Uitlegging
lexive	looghe	loog
bacquet	waschback	waschbak
distribuer	distribueren	distribueeren

Hetgeen als logisch gevolg uit deze woordenlijsten geconcludeerd moet worden, is niet zonder gewicht. De afdeelingen zetterij, drukkerij, papiernatten, correctie en distribueeren, behoefden geen interpretatie, alleen in zoover enkele woorden door het voortgaan van den tijd van beteekenis veranderd zijn ; in de afdeelingen stempelsnijden, lettergieten en letters is bijkans elk woord foutief. Dit diametrale verschil in waarde kan niet toevallig zijn. Het kan slechts aldus verklaard worden, dat de auteur van het lettergieten niet, van het boekdrukken wel op de hoogte was. Indien aangenomen wordt, dat Plantin zelf de auteur was, dan volgt hier dus onmiddellijk uit, dat hij in 1567 goed bekend was met de techniek der boekdrukkerij, niet met die der lettergieterij en wordt dus langs dezen weg bevestigd, wat hiervoor ontwikkeld is, steunende op het feit, dat hij uit eigen matrijzen elders liet gieten.

Deze appreciatie van Plantin's vakkennis in de eerste twintig jaar zijner vestiging te Antwerpen, doet op haar beurt een verklaring vinden van iets, wat in zijn levensloop wel bevreemdend gevonden wordt. Hij vestigde zich te Antwerpen in 1549 ; hoe komt het, dat zijn eerste druk dateert van zes jaar later (1555)? De reden daarvan is, geloof ik, deze. Hij kwam met Fransch typografische inzichten in een Vlaamsche stad, vond daar geen werkvolk, dat met het hun vreemde materiaal kon omgaan, in het bijzonder wat de lettergieters-instrumenten betrof en hij zelf was in dat bedrijf technisch allerminst voldoende onderlegd om het hen te leeren. Documenteele bewijzen voor deze opvatting bestaan, voor zoover mij bekend, niet, maar het moet onnoemelijk veel moeite gekost hebben dat eerste boek tot stand te brengen zoodanig, dat het aspect er van afweek van het gebruikelijke Vlaamsche en zou zijn in Plantin's eigen Franschen geest. Die moeite ging gepaard met geldelijke offers. De financieele basis van zijn bedrijf werd onvast en bij den eersten krachtigen tegenslag (1562) was kapitaal-inbreng van anderen noodig om de drukkerij staande te houden. Behalve veel andere oorzaken werkte daarom tot het ongeval van 1562 ook mede zijn onbedrevenheid in het lettergietersbedrijf. Tot zijn oneer strekt zulks niet. Lettergieterij en boekdrukkerij eischen ieder voor zich eigen kennis en eigen bekwaamheden, die gaandeweg geleid hebben tot den huidigen toestand, waarin beide bedrijven volkomen geplitst zijn in onafhankelijke industrieën, tot elkander staande in de verhouding van producent en consument. Slechts bij enkele typografische inrichtingen als Joh. Enschedé en Zonen, te Haarlem, en Breitkopf & Härtel, te Leipzig, die nog in de achttiende eeuw begonnen, of bij Rijksdrukkerijen als die te Berlijn en te Parijs is, ter wille der bijzondere eischen die geldswaardige papieren stellen, die vroegere toestand gehandhaafd gebleven, dat gieterij en drukkerij in één hand zijn.

Die gaandeweg in alle cultuurlanden tot stand gekomen splitsing had zich reeds in de zeventiende eeuw vertoond. In het begin der zeventiende eeuw werd aan een Franschen lettergieter bij vonnis verboden

het bedrijf van drukker uit te oefenen (1) en hier in Amsterdam waren in het midden dier eeuw vrijwillig Christoffel van Dijck en Dirk en Bartholomeus Voskens lettergieters, geen boekdrukkers. Zulk een splitsing zou niet urgent zijn geworden, indien wijziging in economische verhoudingen en vervolmaking in de technieken van beide afdeelingen niet den doorslag gegeven hadden. Wat dus na Plantin's tijd op groote schaal geschiedde als noodzakelijk gevolg der evolutie, moet ook hij noodwendig ondervonden hebben, zoodra hij op bezwaren stuitte. Die bezwaren waren, het is reeds gezegd, zijn Fransche smaak en zijn onkunde der lettergieterij, waarin hij, als toekomstig boekbinder en boekdrukker, in zijn leerjaren bij Robert Macé te Caen geen onderricht gehad had (2).

Plantin was een man van inzicht, zich bewust van zijn kunnen. Dat hij van letters en hun aanmaak geen kennis had, moet hij zich bewust geweest zijn. Pleit het niet voor zijn energie, dat hij doorzette met vasthoudendheid, zooals hij meende dat goed was uit speculatieve doeleinden? Aan energie trouwens ontbrak het hem niet; de *Polyglotten-bijbel* bewijst het.

De typografische mededeelingen der *Dialogves* zijn deels geloofwaardig, deels onbetrouwbaar, in ieder geval merkwaardig als de oudst bekende Dietsche vakwoordenlijst der drukkerij-bedrijven. Daarbij stellen zij in het licht, waarin Plantin in vakkennis een te kort had, welk te kort hem, misschien niet desbewust, maar des al niettemin gemaakt heeft door een van zijn wil onafhankelijke gebeurtenis, nl. de val van Antwerpen in 1585, tot den drukker, welke voor geruimen tijd richting gegeven heeft aan de Noord-Nederlandsche drukkunst.

Amsterdam J. W. ENSCHEDÉ

(1) Sentence du prévôt de Paris défendant à Jacques de Sanlecque, fondeur de lettres d'imprimerie, de se qualifier et de faire métier de libraire et imprimeur, 15 juillet 1609. — Expéd. du 20 juillet, 1620; 5 fr., parch. (Coyecque, *Inventaire de la collection Anisson*, nº 22117, 6-7).

De jaartallen zijn door mij juist overgenomen.

(2) Ik vond nl. geen aanwijzing, dat Robert Macé te Caen ook gieter was.

EEN ALMANAKKEN-TRUST IN DE 17e EEUW

Het drukken en verkoopen van almanakken en de meest daarbij behoorende prognosticatiën moet in de 16e en de 17e eeuw een winstgevend onderdeel van het uitgeversbedrijf zijn geweest. Herhaaldelijk vinden wij door de drukkers van die producten pogingen aangewend om in het vak de concurrentie zoo veel mogelijk te weren en door onderlinge verstandhouding een soort individueel of collectief monopolie te verwerven, waardoor het dan den anderen confraters moeielijk moest vallen zich met hen te meten.

Reeds den 20n Januari 1558 (1), zien wij dat Christoffel Plantin een accoord aangaat met de drukkers Jan de Laet en Amaat Tavernier, als vertegenwoordigers van de Gentsche drukkers, Hendrik van den Keere en Cornelius Manilius, accoord waarbij hij zich verbindt aan deze laatsten te leveren 100 Vlaamsche en 100 Fransche almanakken ; maar wederkeerig moesten de Gentenaars zich verplichten om voortaan dergelijke almanakken niet meer op de pers te leggen. En dat overeenkomsten van dien aard zijn debiet voordeelig waren, blijkt uit Plantin's aanteekening, houdende dat hij in de maand Januari van dat jaar niet minder dan 3000 almanakken verkocht had « tant en françoys qu'en flamand ».

Ook in de volgende eeuw waren dergelijke trusts in voege.

In het Antwerpsch archief berust een contract of een ontwerp van contract (2) onder Guil. Lesteens, Hieron. Verdussen, Godgaf Verhulst, Jacob Mesens en Maria de Man, weduwe van Jan Cnobbaert, en waarbij deze, die te Antwerpen wel de voornaamste almanakken-drukkers zullen geweest zijn (3) op allerlei wijze zich beijveren hun monopolie te vrijwaren en zich, ter uitsluiting van de andere vakbroeders, de voordeelen ervan te verzekeren. En niet alleen de vakbroeders zijn bedoeld, ook zij die de stof voor almanakken en prognosticatiën bewerken, de vroede astrologanten, med. doctors, mathematicussen, landmeters, enz., die jaar aan jaar, met onverdroten ijver, de wereld-chronologie bijhouden, den gang der hemelteekenen bestudeeren, de verspringende heiligdagen hunne ware plaats aanwijzen, de watergetijden berekenen, den besten tijd aangeven voor aderlaten, purgeeren en ook wel... haarknippen, en die, na met den eigenlijken almanak te zijn klaar gekomen, hunne beste vermogens

(1) Max Rooses. *Christophe Plantin*, p. 40.

(2) Ons welwillend medegedeeld door den heer Jos. Velle.

(3) Zie Zech. *Les Almanachs belges*, p. 79 v. v. — Onder de aldaar opgegeven almanakken voor de jaren 1636-1652, vinden we slechts een enkelen druk van een printer die niet bij de contractanten behoort, nl. Martinus Binnaert, met een almanak voor 1649

inspannen om al de oorlogen, vorstenmoorden, pestziekten en andere akeligheden voor de twaalf volgende maanden te voorspellen, ook zij worden door het contract « gemassregelt » en hun salaris geniepig bekort.

Nog een bewijs voor de belangrijkheid van den handel in almanakken kan gevonden worden in de hooge geldboeten die voor contractbreuken zijn gesteld : 100 gulden voor iedere der achtereenvolgende overtredingen van de talrijke verplichtingen en verbodsbepalingen ; 1000 gulden voor hem die zou pogen alleen octrooi voor het drukken van almanakken te bekomen, — wat geen blijk is van overdreven vertrouwen in malkanders eerlijkheid, — het zijn, den tijd in aanmerking genomen, hooge verbeurten die te denken geven dat drukken en verkoopen van almanakken den contractanten geene windeieren legden.

Hiermede commentaars genoeg ; de lezer zal wel zelf de conclusie trekken uit het stuk.

Antwerpen V. A. Dela Montagne

✠

Sijn tsamen geaccordeert de boeckvercoopers die hun genieren met Almanacken inde naevolgende maniere

1° Dat d'een den anderen sal gehouden wesen te gerieuen sulcken quantiteijt van Almanacken midts aduiserende drij weken te voren den dach van Ste Lucas eer iemant aen buijten boeckvercoopers soude mogen verseijnden

2° Aengaende den prijs datmen de selue onder malcanderen boeckvercoopers van Antwerpen eenen haluen stuijuer opden boeck te weten Almanack met de Prognosticatie minder sullen betaelt worden contant als eenige andere boeckvercoopers van buijten cremers en andere die met drucken van d'Almanacken niet en geneiren

3° Nopende het vuijt vercoopen aende boeckvercoopers ende cremers salmen onderhouden eenen prijs te weten d'ongebonden den boeck tot ses stuijuers, de gebonden Almanacken het hondert dobbel tot vijff guldens thien stuijuers ende d'enckele drij guldens het hondert sonder daertegens te doen direcktelijck oft indirecktelijck

De boeren Almanacken het hondert ses en dertich stuijuers

De platte Almanacken acht stuijuers den boeck

4° Dat ieder sal gehouden te achtervolgen punctuelijck de voorschreuen articulen ende vande gene die noch tsamen gecontracteert sullen wordden en bij faulte dijen sal den contraventeur gehouden wesen van elcke reijse soo dickwils als den seluen sal bevonden sijn contrarie gedaen te hebben in eenighe maniere tegens eenige van dese articulen sal verbeuren voor elcke reijse hondert guldens tot behoeff eñ prouffijt van d'andere contractanten

Dat voortaen geen vande contractanten vermogen sal aen eenige Autheurs voor het maecken vande Almanacken jaerlijcx meer te geuen als vier pondt Vlems ten waere sij tsamenderhandt anders accordeerden vuijtsluijtende de contracten die voor desen gemaeckt sijn

In kennisse der waerheijt ende tot onderhoudt van tselue hebben de contractanten dit gewillichlijk onderteeckent en obligaverunt se et sua et oft iemandt tselue nyet en achtervolghde belouen tsamenderhandt hun daer tegens te stellen tsij in nadrucken oft anders soo sij te houe souden comen ageren ende gelijckelijck de costen vuijt te staen sonder eenich arch oft list. Aldus gedaen desen xxiij^en October : 1642. Was onderteeckent Guiliam Lesteens, Hieronijmus Verdussen, Godtgaff Verhulst, Jacob Mesens, Maria de Man weduwe Jan Knobbart

Ende gelijck ieder vande contractanten selffs sijn druckende de Cronijcken die achter d'Almanacken gevoeght wordden sullen eenvormich de selue vercoopen tegens vijff guldens ende een halue den riem oock en sullen de selue contractanten in geender manieren ondercruijpen noch aenveerden te drucken eenige copijen die te voren bij eenige hun in particulier gedruckt sijn, noch mede contrefeijten de figuren van frontispiecien namentlijck als tselue van te vooren diergelijcke nijet gedruckt is geweest, ende dat tselue tot achterdeel soude sijn der seluer van eenige contractanten

Soo iemandt d'een van d'anderen soude mogen gebonden Almanacken affvoorderen sullen de selue moeten betaelen contant gelijck die van andere gecocht worden de dobbel vijff guldens thien stuijuers het hondert d'enkele drij guldens

Sijn tsaemen te vreden dat dit contract door Willem Fabri sal gestelt worden ende een ieder daer van een copije sal geleuert worden.

Oft iemandt van dese contractanten naer sluijten deses hem resolueerde geen almanacken te drucken, sol euenwel blijuen genieten ende belast blijuen met schaede ende prouffijt van desen contracte

Alsoo primo articulo geseijt is datmen voor d'eerste quantiteijt drij weken te vooren St Lucas dach moet aduiseeren aen malcanderen euenwel de compainons ondertusschentijts sullen malcanderen moeten gerieuen voor alle andere boeckvercoopers oft cremers, ende beuonden wierden andere buijten de compagnie gerieft te hebben voor eenige vande compagnie sullen inde selue amende vallen als voren

Ende off ieuers eenige differentie quame te vallen oft oock bij dit contract te adderen offt te verminderen sal tselue geschieden deur pluratiteijt van voijsen van de selue contractanten In kennisse der waerheijt hebben dit gewillichlijk onderteeckent verbindende tot onderhoudt van desen se et sua vt supra actum xxiij October 1642. Was onderteeckent Guiliam Lesteens, Hieronijmus Verdussen, Godtgaff Verhulst, Jacob Mesens

Soo wanneer eenige comparitie valt ende de contractanta belouen te compareren op seeckere vre ende nijet comparerende op den tijt sullen voor amende betaelen voor elcke halue vre twelff stuijvers ende nijet comparerende een pattacon

Oft iemandt vande compagnons wilde resilieren van dit contract ende dese articulen nijet wilde achter volgen sal nijet alleen gehouden sijn de vervallen breucken maer d'andere compaignons sullen gehouden sijn met sulcken delinquant in geender manieren meer te handelen met eenige Almanacken te drucken oft te vercoopen ende sullen evenwel tsaemen gehouden sijn te achtervolgen dit contract met den anderen

Nota Het vierde articule sal dienen voor conclusie en achter volgen

Soo iemandt solliciteert door hem oft door een ander om alleen den Almanack te drucken sal hem voor oneerlijck gecondemneert houden inde breucke van duijsent guldens ende die gehouden syn te betaelen aen de mede contractanten sonder iet tegens te seggen

Ende oft bij den houe oft andersints geordonneert wierde een seker getal van meesters alleenelijck te drucken sal tselve geschieden tot prouffijt van dese contractanten midts tsaemen de lasten draegende van de copije etc.ª ende sullen tsaemen genieten schade ende baete. Was onderteeckent Guiliam Lesteens, Hieronijmus Verdussen, Godtgaff Verhulst, Jacob Mesens, Maria de Man, weduwe Jan Cnobbaert.

Accordeert met dorigineel

In drye distincte contracten oft bescheeden onderteeckent als bouen. Is dese copye beuonden taccordeeren.

Quod attestor
Mart : Cuylen not. admˢ.

HOLLANDSCHE PRIJSBOEKEN UIT DE 17e EN DE 18e EEUW (1)

Een belangwekkend slag van bandstempels, die wel als bandexlibris kunnen beschouwd worden en die ik in de overigens reeds zoo rijke ex-librisliteratuur nog niet vermeld vond, komt voor op twee in de Koninklijke Bibliotheek te Stockholm bewaarde boeken, welke als prijs gegeven werden, het eene op het Gymnasium te Alkmaar in 1697, het andere op het Openbaar Gymnasium te Amsterdam in 1740; ze zijn in perkament gebonden, en op elk plat staat het bedoeld ex-libris benevens randornamenten in gouddruk.

Het Alkmaarsche prijsboek is een exemplaar van NICOLAUS CRAGIUS, *De republica lacedaemoniorum libri IV*, met nog enkele andere, kleinere Latijnsche opstellen van denzelfden schrijver; het is gedrukt in-8° te Leiden, in 1670. Vóór het titelblad is een getuigschrift, een diploma ingeplakt (waarvan hierbij een reproductie gaat), bestemd voor den « edelen en veelbelovenden jongeling » Theodorus Christoffers, toen hij in het najaar van 1697 overging van quarta naar tertia (volgens de toenmalige benaming der klassen). Het diploma is versierd met het

(1) Het is ons een groot genoegen de medewerking te mogen genieten van Dr ISAK COLLIJN, bibliothecaris aan de universiteitsbibliotheek te Upsala, de beroemde *Carolina Rediviva*. Van huis uit romanist, heeft Dr COLLIJN in zeer korten tijd een der eerste plaatsen verworven niet alleen onder de kenners der Zweedsche drukkunst, maar onder alle incunabulisten van het vasteland. Zijn *Bokhistoriska Uppsatser*, verschenen in de *Allmänna Svenska Boktryckareföreningens Meddelanden*, 1905 vlgg.; zijn *Blad ur vår äldsta Svenska Boktryckerihistoria*, verschenen in de *Nordisk Boktryckarekonst*, 1905 vlgg.; zijn *Svenska boksamlingar under Medeltiden*, verschenen in *Svenska Litteratursällskapets Tidskrift Samlaren*, 1902 vlgg.; benevens een aantal andere dergelijke onderzoekingen; maar vooral zijn catalogus der incunabelen te Västerås (1904), zijn *Ettbladstryck från femtonde Århundradet*, vergezeld van een album met volmaakte reproducties, en ten slotte zijn kort geleden verschenen *Katalog der Inkunabeln der Kgl. Universitäts-Bibliothek zu Uppsala*, waarop wij weldra opzettelijk hopen terug te komen, — al deze geschriften leggen een schitterend getuigenis af van even grondige kennis als uitgebreide belezenheid en niets verwaarloozende nauwkeurigheid. Met H. O. LANGE (Kopenhagen), K. HAEBLER (Dresden) en E. VOULLIEME (Berlijn), heeft Dr ISAK COLLIJN in 1906 de *Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts* opgericht, een vereeniging die reeds van hare werkzaamheid blijken liet en die, als ze haar programma kan ten uitvoer brengen, de kennis der wiegendrukken voor eens en altijd op vasten grondslag zal vestigen. Door bijdragen af te staan aan ons tijdschrift, voegt Dr ISAK COLLIJN een nieuwe schakel aan de gouden keten, die de Noorsche- met de Nederlanden verbindt.

Namens de Redactie,
W. D. V.

Bandex-libris van een Alkmaarsch
prijsboek, 1697

Bandex-libris van een Amsterdamsch
prijsboek, 1740

stadswapen van Alkmaar : een toren op een schild, geplaatst tusschen twee leeuwen die een lauwerkrans er boven houden ; op het voetstuk van het wapen leest men den naam C V. TRIER, dat is, volgens eene vriendelijke mededeeling van Prof. W. de Vreese, te Gent, die van Cornelis van Trier, stadsdrukker te Alkmaar, die in 1664 eene *Kronijck ende Historie van den Huyse van Egmont* uitgaf. Onder het wapen staat de handteekening van den rector of gymnasiarch der school Everard van Someren. Het bandex-libris bestaat insgelijks uit het stadswapen van Alkmaar, met dit verschil echter dat de lauwerkrans hier over het schild hangt aan een lint met opschrift : PRÆMIUM DILIGENTIÆ.

Ingenuo, Optimæq; ſpei
Tzvodoro Cgriſtoffers
Præmium hoc diligentiæ,
cum ex
quarta in Tertiam
proveheretur, honoris ergo, quo ultro
currenti ad majores progreſſus calcar aliquod ad-
derunt, decreverunt ex authoritate D. D. Cots.
Ampliſſimi & Nobliſs.
D. D. Scholarchæ
D. Joh. Gerhard ab Egmond a Nyenburch,
D. Johannes Baert,
D. Henricus ab Olphen.
C V·TRIER·
Quod teſtor
Evdvard van Londrey
Gymnaſiarcha
Alcmariæ promot. cIↃ IↃc XCVII.

Het Amsterdamsche prijsboek is een exemplaar van HENRICUS KIPPINGIUS, *Antiquitates Romanae*, Leiden 1713, in-8°. Ook hier is vóór het titelblad een getuigschrift mede ingebonden ; het vermeldt den naam van JOHANNES CAROLUS VAN KETEL en werd dezen door ISAACUS VERBURG, *Gymnasii publici Amstelaedamensis Rector*, bij de voorjaarspromotie « a. d. XVII Kal. Maji. » 1740 verleend, toen de leerling de vijfde klas verliet. Het diploma is voorzien van het stadswapen van Amsterdam : drie kruisen op een rechtstaanden balk in een gekroond schild, het wapen van Oranje ; ook hier wordt het schild door twee leeuwen vastgehouden. Op den band vindt men bij wijze van ex-libris hetzelfde wapen in een ovaal, gekroond schild, omgeven met loofwerk en allegorische figuren ; in de randversiering komt het midden-

stuk herhaaldelijk voor en zoowel de vier hoeken van den band als de vijf rugvakken zijn met wapenstempels versierd.

Later heb ik in de bibliotheek der universiteit te Upsala twee boeken aangetroffen, op welker perkamenten banden de boven beschre-

INGENUO OPTIMAEQUE SPEI

ADOLESCENTULO,

Joh. Carolo van Ketel.

Hoc induſtriae praemium,

In Claſſe QUINTA,

Publice dederunt

Ampliſſ. Dd. Coſſ. & Scholarchae

AMSTELAEDAMENSES.

QUOD TESTOR *Isaacus Verburg,*
Gymnaſii publici Amſtelaedamenſis Rector,
Promotione verna,
a. d. XVII. Kal. Maji. CIↃ IↃ CCXL.

ven stempels insgelijks voorkomen. Het eene is een uitgave in-4° van Propertius' Elegiën met commentaren van Petrus Burmannus, gedrukt te Utrecht in 1780. Of het als een prijsboek moet beschouwd worden is niet zeker, want men vindt er geen diploma in, doch de banden zijn versierd met den in fig. 2 gereproduceerden Amsterdamschen stempel en afgeboord met een ornament waarin twee wapens staan; de kleinere wapenstempels komen ook voor op de hoeken en in de rugvakken. Het

andere boek is een prijsboek van denzelfden aard als het reeds beschreven Alkmaarsche, fig. 1 ; het werd ook aan denzelfden leerling, Theodoor Christoffers, verleend, ditmaal echter toen hij in het voorjaar van 1699 van tertia naar secunda mocht overgaan ; men vindt in dit boek een dergelijk diploma als in zijn eerste prijsboek, het stuk is door denzelfden rector van Someren onderteekend. Het boek is een ongemeen schoone uitgave van Terentius, in 1686 gedrukt bij Abraham Wolfgang en Jacob Hackius, drukkers te Amsterdam en te Leiden.

Upsala ISAK COLLIJN

KRONIEK

MEDEDEELINGEN OVER BIBLIOTHEKEN

Amsterdam. — *Universiteitsbibliotheek.* — Uit het verslag van den heer C. P. Burger Jr., Bibliothecaris der Universiteit van Amsterdam, omtrent den staat van de Bibliotheek over het jaar 1906 :

« Gedurende het afgeloopen jaar bleef de dienst aan de Bibliotheek, zooals die in 1905 geregeld is, doorgaan. Het publiek wende gaandeweg aan de nieuwe inrichting, al gaf het nu en dan eenige ontevredenheid, dat men zich niet meer alles mocht veroorloven wat vroeger wel toegelaten werd. Daartegenover staat waardeering bij velen voor de werkelijk verkregen meerdere orde, de vlugger bediening en den minderen last, nu men niet meer verplicht is zelf de titels in de cataloguslaatjes op te zoeken en de plaatsnummers te noteeren als men iets wil aanvragen. Zij, die wel zelven in den catatogus wenschen te zoeken, kunnen zich een laatje doen aangeven. Toch betreuren sommigen den vroegeren toestand, toen men vrij om de cataloguskast kon loopen en zoeken en zijne aanteekeningen maken zonder iemand van het personeel lastig te vallen. Ook in de vergaderingen van de bibliotheekcommissie werd met eenigen aandrang gevraagd, of dit toch voor hen die zich werkelijk met ernstige studie bezighouden, niet weer zou kunnen worden ingevoerd. Daar het niet gaat, dit bij uitzondering aan enkelen toe te staan, en vrije toelating al de lasten van vroeger zou terugbrengen, zal hier alleen door een anderen maatregel aan tegemoet te komen zijn — er zal voor het publiek een nieuwe catalogus moeten worden opgesteld.

» Het bezoek was weer eenigszins drukker dan het vorige jaar, de uitleening iets minder. Een en ander blijkt uit het, als gewoonlijk, hierbij gevoegde staatje. Ook van het aantal ingeschreven werken volgt een overzicht. De toevloed is steeds groot ; van de beschikbare gelden wordt zooveel mogelijk geprofiteerd ; om aan te schaffen, wat gewenscht wordt, reiken ze op verre na niet toe. Door ruil wordt geregeld veel verkregen, en ook door schenking.

» Als schenker van boeken van bijzonderen aard moet als altijd de heer Baron G. Rosenthal vermeld worden, die jaar op jaar zorg draagt, dat de Bibliotheca Rosenthaliana met kostbare werken op haar speciale gebied verrijkt wordt.

» Voorts moet een schenking vermeld worden, zooals we die niet ieder jaar krijgen, namelijk van een viertal zeldzame reisbeschrijvingen van omstreeks 1600. Een werkwaardige leemte in de oude Amsterdamsche bibliotheek was het nagenoeg ontbreken van de reiswerken uit den tijd van de groote ontwikkeling der zeevaart, die toch èn voor de geschiedenis van den Amsterdamschen handel èn voor die van de wetenschap in onze stad van het grootste belang zijn. Het schijnt wel, dat men deze boeken, die niet door geleerden geschreven en niet in de eerste plaats in het Latijn gedrukt werden, niet als wetenschappelijke werken beschouwde. Nu denken we daar anders over, en naast de reizigers zelf, die de beschrijvingen van hun tochten te boek stelden, wekt ook de ondernemende uitgever Cornelis Claeszoon, die ze in het licht gaf, onze belangstelling. Gelukkig zijn er sinds 1878 door aankoop geregeld een aantal van deze werken, die steeds meer gezocht worden en duurder betaald moeten worden, aangekocht, zoodat onze bibliotheek nu op dit gebied misschien al tot de best voorziene behoort. In 1906 kregen we van den heer P. Langenhuizen, die reeds herhaaldelijk kostbare geschenken aan de

Bibliotheek gaf, de vier oudste Fransche reis-uitgaven van Cornelis Claeszoon ten geschenke. Het zijn :

» 1° Vraye description de trois voyages de mer tres admirables, etc. Par Girard le Ver. Imprimé à Amstelredam par Cornille Nicolas, sur l'eaue, au livre à écrire. Anno M D.XCVIII. — Van deze oudste Fransche uitgaaf van Gerrit de Veer's beschrijving van de oudste noordpoolreizen en de overwintering op Nova Zembla kon de heer Moes enkele jaren geleden, na een rondschrijven aan een groot aantal bibliotheken, in het werk « De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de 16e eeuw », slechts twee exemplaren vermelden, één in het Britsche Museum en één in de Openbare Bibliotheek te New-York.

» 2° Premier livre de l'histoire de la navigation aux Indes Orientales par les Hollandais, et des choses à eux advenues, etc. Par G. M. A. W. L[odewijcksz.] Impr. à Amst. par Cornille Nicolas, sur l'eaue, au livre à écrire. Anno 1598. — Van deze oudste Fransche beschrijving van Houtmans reis vermeldt de heer Moes slechts één exemplaar, in de New-York Public Library.

» 3° Le second livre, journal ou comptoir, contenant le vray discours et narration historique du voiage faict par les huict navires d'Amsterdam, au mois de Mars 1598, soubs la conduitte de l'Amiral Jacques Corneille Necq, et du Vice-Admiral Wibrant de Warwicq. Impr. à Amst. chez Corneille Nicolas, sur leaüe au Diare. Pour Bonaventure Dacivelle libraire à Calais, l'An 1601. — Van deze uitgaaf kon Tiele nog in 1884 geen exemplaar raadplegen, Frederik Muller bezat er geen, en geene Nederlandsche bibliotheek had er een. Voor de geschiedenis van den Amsterdamschen boekhandel is de samenwerking van Cornelis Claesz met een uitgever te Calais merkwaardig.

» 4° Description du penible voyage faict entour de l'Univers ou globe terrestre, par Sr. Olivier du Nort d'Utrecht. Impr. à Amst. chez Cornille Claesz. sur l'Eau au Livre a Escrire, l'An 1602. — Ook voor de beschrijving van deze uitgaaf moest Tiele zich in 1867 met de vermelding in een ander bibliografisch werk behelpen; het eenige exemplaar, dat hij wist aan te wijzen, was in de Bibliothèque Impériale te Parijs.

» Alle vier de boeken zijn uitmuntend bewaard, oogenschijnlijk hebben ze eenmaal een enkelen bundel gevormd, ze zijn in groot folio-formaat, en de platen van de Hollandsche uitgave zijn in den tekst gedrukt, trouwens niet geheel zonder afwijkingen. Voor onze verzameling zijn ze eene zeer welkome aanwinst.

» Het catalogiseeren van de boeken zoowel als van de handschriften ging geregeld voort.

» Onze groote systematische catalogus schoot een heel eind op. De heer Montijn heeft de eenige groote afdeeling, die nog niet onder handen geweest was, die der staats- en rechtswetenschappen, nieuw geschikt en van een alphabetischen klapper voorzien. Met dit belangrijke werk is de systematische catalogus nu in hoofdzaak klaargekomen, al blijft er aan sommige kleinere afdeelingen nog heel wat te doen, terwijl natuurlijk de geregelde aangroei telkens nieuwe herzieningen noodig maakt. »

Haarlem. — *Stadsbibliotheek.* — Uit het verslag van den toestand der Stadsbibliotheek te Haarlem over het jaar 1906, onderteekend door den heer J. D. Rutgers van der Loeff, Bibliothecaris :

« Op het voetspoor van het vorig jaarverslag kan op denzelfden grond het aantal bezoekers en het getal uitgeleende werken over 1906 de vermeldingen opennen. Het bedroeg 6974 en 6194. Een gemiddeld dagbezoek derhalve van goed 20 personen en een bijna even groot aantal van uitgeleende boeken.

» Voor een deel was het toenemen van bezoek tot October gelegen in den grooter wordenden toeloop van jongens en meisjes, die zich om strijd de lezing verzekerden van het handjevol boeken, voor kinderen meer of min geschikt, dat de Stadsbibliotheek als bij toeval bezit. Om dezen stroom van leesgraag jong volk in beter en ruimer bedding te leiden, richtte de bibliothecaris in September een gedrukt schrijven aan ouders en voogden van die kinderen :

» « Onder de jonge bezoekers van de Stadsbibliotheek in het Prinsenhof behooren ook een of meer Uwer kinderen (pupillen).

» » Ik hoop dat zij, eenmaal den weg kennende naar deze openbare instelling, van de schatten voor kennis en beschaving zullen blijven gebruik maken vooral als zij, ouder geworden, behoefte gevoelen naar iets degelijkers nog dan ontspanningslectuur. Zeer begrijpelijk en zelfs wenschelijk hebben zij thans voornamelijk zin in boeiende jongens- en meisjesboeken.

» » Nu is, gelijk U allicht reeds bemerkt zult hebben, de Stadsbibliotheek aan deze soort van boeken niet rijk, en voorloopig kan in deze armoede niet veel verandering gebracht worden.

» » Tot onzen levendigen spijt hebben wij daardoor al menig meisje of jongen zonder boek of met een, waarvan wij wel vooruit vreesden dat het niet « mooi » zou gevonden worden, moeten laten heengaan.

» » Om hieraan een eind te maken en de kinderen in het vervolg volop van jongens- en meisjesboeken te laten genieten, heb ik de Commissie van de Nutsbibliotheek bereid gevonden om voortaan eens in de week overdag uitleening te laten houden van kinderlectuur, die in de bibliotheek aan de Zijlstraat nº 48 ruimschoots aanwezig is.

» » Het is op deze gelegenheid dat ik thans voor Uwe kinderen de aandacht vestig. »

» Zoo verloor in beider partijen belang de Stads-bibliotheek een cliënteele, waarop zij in den tegenwoordigen toestand niet is ingericht. Het is van meet aan een wetenschappelijke boekerij, een min of meer « geleerde » instelling geweest, die blijkens de in den loop der eeuwen verschenen catalogi schatten herbergde voor « Musarum socios », die naar het oud vermaan van de « Bibliotheca Harlemiana ad intrantem » met de « pia pectora » de eenige gewenschte gasten waren in vroeger tijden. Toen in 1715 tot het drukken « op nieuws » van den catalogus besloten werd (de vorige dateerde van 1672) werd tevens vastgesteld dat men « eenige sleutels van de bibliotheek sal uijtdeelen, dogh bij provisie soo spaersaem als mogelik is », « aan de geene, die in de Godtgeleertheit, rechten en geneeskunde etc. een promotie hebben ; dat men van de predikanten sal beginnen, de Luijterse en Remonstrantsche daer onder begrepen sijnde ; en voorts aen de doctoren in Rechten of medicijne een sleutel geven op der selver versoek ». Het verwondert ons ook niet dat Franciscus Snellinx, die als dichter en schilder mitsgaders als lid van de « Wijngaardranken » tot de geestelijke upper ten binnen Haarlem behoorde, zich genoopt voelde expresselijk zijn waardeering te uiten in een « Dankdicht » aan Mr IJsbrandt Olykan, opziener van de Latijnsche scholen en Bibliotheek tot Haarlem :

« Ik zal uw weldaad niet in Lethe's stroom versmoren,
Maar eeuwig dankbaar zijn, voor dat gij Heer aan mij
De sleutelen vereert, van Haarlem's Boekerij,
Waar binnen dat het zien te stå komt, niet het hooren. »

» Hoe zijn met de tijden de toestanden veranderd ! Wel komt het zien nog altijd te stå in het oude Prinsenhof (1), maar van sleutels aan bevoorrechten is geen sprake meer ; het is er (sinds 1899 dagelijks) open hof van 10 tot 4 uur, voor ieder die de moeite nemen wil de oude steenen kloostertrap op te klimmen en een beroep te doen op de hulp der verzorgers van de Boekerij, die sinds van Kessel (2) den catalogus ter perse legde 70-maal in boekental aanwies.

» Voor leven en groei der Stadsbibliotheek was in het jaar 1906 belangrijk het door een vijftal Haarlemmers aangevatte en geformuleerde plan tot stichting van een Openbare Leeszaal en Bibliotheek. Om verschillende redenen kon de bibliothecaris voor dit plan, waarbij de stadsboekerij begin en kern zou vormen, warm voelen. De aard en het bestek van dit verslag laten slechts toe hiervan te noemen de zekerheid dat de schatten die het Prinsenhof omsluit, in het nieuwe huis veiliger, straks als de plaatsnood nog meer gestegen is, beter verzorgd zouden zijn ; èn de overtuiging dat, wel verre van de « musarum socios » en de « pia pectora » te weren, het groote geestelijk Allemans-

(1) De Stads-Bibliotheek zal daar het volgend jaar juist 200 jaar (met eenige onderbreking) gevestigd zijn.

(2) De Bibliotheek bestond in 1716 uit nog geen 800 boeken en nog geen 50 handschriften.

huis door zijn ruimere beurs en zijn afzonderlijk gehouden studiezaal op breeder wijze de wetenschap en de populaire wetenschap zoude kunnen dienen.

» Van de in het vorig jaarverslag als vermist opgegeven boeken kwamen enkele weder terecht, o. a. het zeldzame psalmenbundeltje van Lucas de Heere, Gent 1565. De zoekgeblevene zullen, naarmate zij zich te koop of te krijg voordoen, opnieuw ter bibliotheek moeten worden ingelijfd. De lijst der vermiste krijgt naar toezegging thans haar supplement in dedezelfde 3 onderverdeelingen. *(Volgt die lijst).*

» In het journaal werden 2526 nummers bijgeschreven. Van deze aanwinsten, die de Bibliotheek verrijkten, moet met name genoemd de verzameling van ruim 1600 pamfletten, loopende van 1595 tot 1804, bijeengebracht door wijlen den heer W. D. Bosch (overleden 1 Maart 1904) en door diens vader den heer J. C. Bosch, te Wijk-aan-Zee, aan de Haarlemsche boekerij toegedacht als goede herinnering aan het gebruik dat zijn zoon indertijd van de Stadsbibliotheek heeft kunnen maken. De collectie vormt met de vlugschriften, die de Bibliotheek reeds bezat in de kleine doch waardevolle verzameling-Noblet o. a. een geheel, dat een beschrijving in een afzonderlijken catalogus van pamfletten wel waard zal blijken. »

⁂

Oxford. — De Bodleian heeft het 5e en 6e deel uitgegeven van den beknopten catalogus der westersche handschriften in haar bezit. Het 5e deel gaat van nr 24.331 tot 31.000, en bevat al de verzamelingen die in den loop der 19e eeuw aangeschaft werden, en de handschriften die tusschen 1695 en 1890 in het bezit der boekerij kwamen. Het 6e deel (31.001 tot 33.548) bevat al de handschriften die van 1890 tot 1904 inkwamen.

⁂

Berlijn.— In de Universiteitsbibliotheek is een inlichtingskantoor geopend van 12 tot 2 uren. Men leert er het gebruik der catalogussen, het bibliographische materiaal dat zij bezit, en hoe men de niet-aanwezige boeken zich elders verschaffen kan.

⁂

Londen. British Museum. — Volgens het jaarverslag van het British Museum heeft deze instelling in 1906 246 wiegedrukken, grootendeels van duitschen en italiaanschen oorsprong, verworven ; buitendien 158 werken, in den bibliografen tot dusver onbekende drukken, uit de bibliotheken van Lord Strathcone en Walter Rotschild. Het B. M. bezit thans 9088 incunabelen (zonder de doubletten). De geheele aanwas bedroeg, in 1906, 28.498 deelen, 64 977 afleveringen van boeken en tijdschriften, 1793 kaarten, en 7483 muziekwerken. De handschriftenverzameling werd o. a. verrijkt met 2 grieksche papyri uit Herculanum, een geschenk van den koning, 50 papyri uit Egypte, 2 exemplaren van Chaucer's Canterbury tales in manuscript, en een bundel engelsche balladen, die ca. 1400 zijn opgeschreven. De afdeeling orientalia werd aangevuld met eene merkwaardige collectie uit Tibet, in handschrift en gedrukt.

NIEUWE UITGAVEN

Dr. H. E. Greve. — *Openbare leesmusea en volksbibliotheken.* — Amst. 1906 (vervolg van bl. 142).

Het gedeelte van Dr. Greve's werk, dat gewijd is aan de technische zijde van het vraagstuk beslaat 130 bl. Schr. zegt bescheidenlijk dat het boven zijn krachten zou gaan de talrijke vragen, die de praktijk stelt aan een doeltreffend beheer van O. L. grondig te behandelen ; niettemin geeft hij een vrij wel volledig overzicht van de verschillende onderdeelen der

bibliotheekstechniek, voor zooverre die vooral van belang zijn voor bibliotheken, die hun boekenschat zoo productief mogelijk willen maken. Hij is er in geslaagd de toekomstige bestuurders van nederlandsche openbare leesmusea een beknopte handleiding te geven voor het beheer der aan hun zorgen toevertrouwde boekerij, terwijl het hun door een uitvoerige literatuur-opgave gemakkelijk gemaakt wordt enkele speciale vraagstukken nader te bestudeeren. Ook aan de leden van commissies, die de stichting van een O. L. voorbereiden zij de lezing van dit hoofdstuk aanbevolen ; zij zullen er uit kunnen zien, wat voor de inrichting en het beheer van een goede boekerij noodzakelijk vereischt wordt en wellicht de uitvoering van hun plannen nog wat uitstellen, als zij inzien dat zij aan eenige minimumeischen nog niet kunnen voldoen. Slechts enkele punten wil ik nader bespreken en wel in de eerste plaats :

De inrichting van den katalogus.

« Een goed ingerichte katalogus, volgens een begrijpelijk systeem samengesteld, » zegt schr., « is een der gewichtigste factoren voor den regelmatigen gang van zaken in O. L. » Deze woorden gaarne tot de mijne makende, kan ik niet met hem instemmen waar hij het een belangrijk punt van overweging noemt of de katalogus moet gedrukt worden óf in kaartvorm voor den bezoeker toegankelijk moet worden gesteld. Dit alternatief bestaat niet : een kaart-catalogus, alfabetisch naar de schrijversnamen, is voor elke boekerij noodzakelijk, er blijft dus alléén de vraag of daarnáást een gedrukte katalogus verkrijgbaar moet gesteld worden; de bezwaren tegen den gedrukten katalogus kan ik niet deelen ; ik acht integendeel een katalogus in boekvorm een integreerende factor voor het welslagen van het O. L. « Ohne gedruckten katalog », zegt terecht Dr. Hallier, de voorzitter van het bestuur van de Hamburger Bücherhalle,, « würde die Bücherhalle nur ein Bergwerk sein, dessen reiche gewaltige Schätze infolge der fehlenden Fördereinrichtungen ungehoben in der Tiefe bleiben müssen. Die Bücherhallen wollen, wo sie an die breiten Volksmassen herantreten, das Volk anleiten im Hause zu lesen und müssen daher ihren Lesern durch die Gelegenheit des Druckkataloges die Möchlichkeit geben, das gewünschte Buch selbst auszusuchen. Nur durch gedruckte und billig zu erwerbende kataloge wird der reiche Bücherschatz der Bücherhallen allen Kreisen zuganglich gemacht und jedem ermöglicht in die Schätze einzudringen. »

Bovendien kan de gedrukte catalogus uitstekende diensten bewijzen als propagandamiddel ; door gratis beschikbaarstelling aan vereenigingen. die hun leden willen opwekken van O. L. gebruik te maken, kan daarvoor in ruimen kring belangstelling worden gewekt. Ook financieele bezwaren mogen geen reden zijn niet tot het drukken van den catalogus over te gaan ; het is dan beter matig aan te koopen en ieder in de gelegenheid te stellen te overzien wat aanwezig is. Is de bibliotheek zeer groot, wat bij een nederlandsch O. L. voorloopig nog wel niet het geval zal zijn, dan kan de catalogus in afdeelingen worden uitgegeven, evenals bij de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, waar echter die gedrukte catalogi al zeer weinig bijdragen tot het bekend maken van de daar aanwezige schatten, daar ze niet voor het publiek verkrijgbaar zijn ; ik ontving dezer dagen het achtste deel van den catalogus der Carnegie library te Pittsburgh, een boekdeel van ± 700 bl., dat iedereen kan bekomen voor f 1.25, het uitstekende « Bücherverzeichnis der (Heimann'schen) oeffentlichen Bibliothek und Lesehalle » telt 768 bl. en kost slechts 90 cents. Wanneer de Kon. Bibl. tot een herdruk harer catalogi overgaat ware het te wenschen dat ook zij iedereen in de gelegenheid stelt daarvan gebruik te maken.

Welk systeem moet nu gekozen worden voor den gedrukten catalogus ; twee stelsels komen in aanmerking : 1° de z. g. n. dictionary-catalogue of Kreuzkatalog, waarbij ieder boek in den katalogus is opgenomen *a*) onder den naam van den schrijver, *b*) onder het eerste woord van den titel, *c*) onder het trefwoord (een gelukkige vertaling van schr. voor Stichwort) d. i. het woord dat den inhoud van een groep boeken karakteri-

seert ; 2° de systematische katalogus. Schr. acht de « dictionary-catalogue », door hem genoemd naam- en zaakkatalogus, de voor O. L. aangewezene ; m. i. is een systematische verre te verkiezen. In Amerika schijnt de eerste vrij algemeen gebruikt te worden, niettemin schijnt men ze ook daar niet altijd voldoende te vinden, daar de door de American Library Association samengestelde modelkatalogus uit twee deelen bestaat, waarvan het eerste is ingericht volgens het dictionary-systeem, het tweede dezelfde boeken nog eens in systematische volgorde opneemt ; ook de hierboven genoemde catalogus van de Carnegie-library te Pittsburgh is systematisch. Voordeelen heeft de dictionary-catalogue ongetwijfeld ; — er behoeft slechts in één alfabet gezocht te worden om het werk van een bepaalden schrijver, de werken over een speciaal onderwerp direct te vinden, als men ten minste het daarvoor noodige trefwoord direkt te pas kan brengen, wat lang niet altijd het geval is. Het groote bezwaar er tegen, door schr. wel genoemd, doch niet overwegend geacht, is dat boeken over verwante onderwerpen over vele bladzijden van den katalogus verspreid worden, en eerst door talrijke verwijzingen weer bij elkaar gebracht kunnen worden. Voor mij ligt de « Hauptkatalog der Ottendorferschen freien Volksbibliothek in Zwittau », de eenige duitsche bibliotheek, die voor zooverre mij bekend is, het dictionary-systeem toepast. De boeken over landbouw moeten gezocht worden onder « Ackerbau, Culturpflanzen, Düngung, Futterbau, Mäuseplage und Weinbau ». Wie iets wil hebben over den physischen toestand der aarde, zoekt onder « Erde » wordt daar verwezen naar « Geologie », daar weder verwezen naar « Paläontologie » en « Petrographie », terwijl verwijzingen naar « Vulkanismus, Edelsteine, Alpen, Gesteinslehre, Silber, Versteinerungen, Erdbebenkunde, Vesuv, Erdöl », woorden die op de beginletters alle in den katalogus voorkomen, ontbreken. Voorstanders van den dictionary-catalogue zullen mij tegenwerpen dat die genoemde katalogus dus geen goed voorbeeld is van het stelsel, doch niettemin moeten toegeven dat bij nauwkeuriger bewerking het aantal verwijzingen nog veel talrijker en de katalogus, waarin elk boek toch reeds minstens tweemaal voorkomt, nog veel omvangrijker zou worden, terwijl de oneindige versnippering der verschillende wetenschappen het overzichtelijke van den katalogus zeer schaadt. Om nog een enkel voorbeeld te noemen zou in een franschen catalogus alles wat op arbeid betrekking heeft moeten gezocht worden op : Législation du travail, Heures de travail, Accidents de travail, Contrat de travail, Hygiène des ateliers, Associations ouvrières, etc. Een dictionary-card-catalogue in handen van den bibliothecaris kan hem zeker belangrijke diensten bewijzen, voor den gedrukten katalogus is systematiseering aan te bevelen. Al naar den omvang der boekerij kan ze verdeeld worden in een kleiner of grooter aantal afdeelingen.

Zeer aanbevelenswaardig lijkt mij Cutter's Expansive classification, die voor kleine bibliotheken een verdeeling aanneemt in 8 of 10 rubrieken, welk aantal bij uitbreiding der boekerij geleidelijk toeneemt ; de zevende classificatie is de uitgebreidste. Door een vernuftige aanwending van verschillende letters kan, bij uitbreiding, de signatuur, die verband houdt met de systematische rubriekindeeling, gemakkelijk aangevuld worden. Het stelsel is niet alleen voor bestuurders van O. L. doch ook voor andere bibliothecarissen de bestudeering overwaard. Noodzakelijke aanvullingen voor een systematischen katalogus zijn 1° vooraf een overzicht der rubrieken en aan het slot, 2° een zaakregister, 3° een register bevattende de namen van de schrijvers van alle werken in den katalogus voorkomende en de titels der anonyme werken ; aan te raden is deze beide registers op verschillend gekleurd papier te laten drukken. Voortreffelijke voorbeelden zijn de Bücherverzeichnisse van de « Städtische Volksbibliothek zu Charlottenburg » en van de « Oeffentliche Bibliothek und Lesehalle Berlin » gesticht en geheel onderhouden door H. Heimann, den vroegeren eigenaar van de bekende uitgeverszaak J. Guttentag. Voor een kleine bibliotheek poogde ik hetzelfde te bereiken voor de boekerij van « Ons Huis » te

Amsterdam. Zulk een katalogus kan voldoende antwoord geven op de meeste vragen, waarop volgens schr. een katalogus antwoord moet kunnen geven en wel:

1) Is een gegeven boek van een gegeven schrijver in het bezit der boekerij? Het antwoord zal te vinden zijn in het naamregister, dat verwijst naar de bladzijde van den katalogus waar de volledige titel van het werk genoteerd is.

2) Bezit de boekerij een werk met een gegeven titel? daarop geeft de systematische katalogus geen antwoord, de dictionary-catalogue wel; daar die vraag betrekkelijk zelden zal voorkomen is het m. i. de moeite en de kosten niet waard alle werken ook naar de titels gerangschikt te laten drukken; in eventueele gevallen zal dus de bibliothecaris deze vraag moeten beantwoorden.

3) Wat bezit de boekerij aangaande een persoon, een voorval, een onderwerp? Antwoord op de tweede en derde vraag in het zaakregister, op de eerste in de § Levensbeschrijving, waar alle biographieën alfabetisch gerangschikt staan naar de personen, wier levensbeschrijving aanwezig is.

4) Wat bezit de boekerij in een gegeven tak van weten, van kunst, van litteratuur? Het antwoord op deze vraag is van het grootste belang en wordt door den systematischen katalogus direkt, door den dictionary-catalogue eerst na lang zoeken (zie boven) gegeven.

Een tweede hulpmiddel bij het beheer van O. L., dat ik nog even wil bespreken omdat het in de engelsche public libraries een belangrijke rol vervult en dus allicht bij ons navolging zou kunnen vinden is:

De indicator.

« Menigmaal », zegt schr., « zal blijken, dat de bezoeker op zijn aanvraagbriefje een werk heeft aangevraagd, dat na een vergeefsche gang naar het magazijn uitgeleend blijkt te zijn. Om nu het vergeefsche heen en weer loopen en zoeken te voorkomen heeft men, doch bijna uitsluitend in Engelsche public libraries, een instrument bedacht, waarop ieder vóór de aanvrage zich van de al of niet aanwezigheid van een boek kan vergewissen. » Zulk een instrument noemt men indicator; een pas verschenen rapport, gepubliceerd door de « Aberdeen Public Library » geeft een volledig overzicht van de toepassing ervan in Engeland; in ongeveer 370 van de 500 engelsche public libraries wordt ze nu gebruikt. Dr. Greve geeft een nauwkeurige beschrijving van de verschillende soorten, die van deze instrumenten bestaan, voor hen die er meer van willen weten geeft het zooeven genoemde rapport nadere inlichtingen. Oppervlakkig beschouwd is het voor het personeel zeer gemakkelijk als het het publiek niet behoeft in te lichten of een boek op een gegeven oogenblik aanwezig is, doch in de praktijk blijkt dat voor de bediening van den indicator een vrij talrijk personeel noodig is. In de centrale afdeeling van de Bücherhalle te Hamburg, zonder indikator waren voor 18000 lezers noodig 3 assistenten, 3 hulpkrachten, 1 volontair, alle vrouwen en jongens, in de wijk-bibliotheek aldaar met indicator voor 10.000 lezers de directeur, 4 assistenten, 1 hulpkracht, 1 volontair, eveneens alle vrouwen, en 4 ondergeschikte beambten; aan personeel spaart deze indicator dus niet: bovendien is de bediening van den indicator zeer inspannend. Dr. A. Schild die de inrichting van nabij heeft leeren kennen zegt ervan: « Für den gebildeten Beambte ist, auch wenn ihm unnötige Wege erspart bleiben, der Dienst überaus anstrengend und aufreibend, gegen den es eine geistreiche Tätigkeit sein muss, saure Heringe oder Schnupftucher zu verkaufen. » Het hoofdbezwaar tegen den indicator, behalve de groote kosten, is dat de uitleendienst geheel mechanisch plaats heeft, er absoluut geen voeling is tusschen beambte en leener, en de bibliothecaris de behoeften en wenschen der lezers in het geheel niet leert kennen en aldus het opvoedend karakter van het O. L. geheel verloren gaat, waarover juist in Engeland, het land der indicators, in de laatste jaren veel geklaagd wordt. In overeenstemming met Dr. Greve meen ik dus dat de indicator beslist niet is aan te bevelen.

Beter dan de indicator kan de

Free-acces (Open- boekerij)

tot de begeerde vergemakkelijking der uitleening bijdragen; voor de bezoekers wordt daardoor de boekenkeuze zeker

veel gemakkelijker gemaakt en is dikwijls een betere keuze gewaarborgd. Schr. geeft een duidelijk overzicht van het voor en tegen der open boekerij, zijne conclusie dat « in plaatsen en landen, waar de instelling van O. L. een geheel nieuw element in de opvoeding der massa is, op uiterst voorzichtige wijze een proef zou genomen kunnen worden met de open boekerij en wel het eerst in hulpbibliotheken van geringen omvang », maak ik geheel tot de mijne. Het na schr.'s werk verschenen bovengenoemd rapport der « Aberdeen Public Library » dat het stelsel en zijne toepassing in Amerika en Engeland uitvoerig bespreekt, komt ongeveer tot dezelfde slotsom.

Hiermede meen ik de bespreking van Dr. Greve's boek te kunnen eindigen, een behandeling van het derde hoofdstuk, de financieele zijde van het vraagstuk der O. L. bevattende, eveneens voor a. s. bestuurders van nederlandsche openbare boekerijen van zeer veel belang, zou te veel plaatsruimte innemen. Moge zijn werk er toe bijdragen de belangstelling voor deze instellingen te doen toenemen, doch de bestudeering er van tevens doen inzien dat, als de middelen niet voldoende zijn, niet lichtvaardig tot de oprichting moet worden overgegaan. Ik kan mij er geheel mede vereenigen waar hij concludeert « de instelling moet van den aanvang af berekend zijn voor een zeer groote verscheidenheid van gestelde eischen en vragen, voor een omvangrijke en volledige taak ; noodig is aansluiting bij het onderwijs in alle variaties gegeven. Wanneer men meent, dat óf de bevolking nog niet in staat is de instelling te waarderen, óf vreest, dat de middelen niet ruim zullen vloeien en zullen blijven vloeien ; wanneer met meent, dat met deze argumenten een proefneming in het klein te verdedigen is, zoo is geen andere raad gewenscht dan : wacht liever nog, desnoods nog vele jaren, dan dat op een voorbarigen, onzekeren financieelen grondslag de instelling gebouwd wordt, in de stille hoop, dat de jaren wel raad zullen brengen. Op deze wijze verspreidt men vaak, ondanks de beste bedoelingen, van den aanvang af verkeerde begrippen over den aard, de strekking, het doel der instelling, tot schade van de beweging voor en het vertrouwen in *Openbare Leesmusea.* »

Den Haag, Sept. '07.

A. J. van Huffel Jr.

***

Prosper Verheyden. — *Aanteekeningen betreffende Mechelsche drukkers en boekhandelaars in de 16e en de 17e eeuw.* Mechelen, Godenne, 1906. (Overdruk uit het « Bulletin du Cercle archéologique, littéraire et artistique de Malines, » XVI, 1906).

Dit is eene nieuwe en keurige bijdrage, in zake bibliografie, van een onzer gewetensvolle werkers op dat gebied.

Sedert een paar jaren brengt de heer Verheyden uit onze archieven aan het licht wat zij voor de geschiedenis der boekdrukkunst belangrijks bevatten. Men gelieve zich te herinneren dat de typographie het voertuig is ter materieele verwezenlijking en ter verspreiding der gedachten, en men zal dadelijk beseffen tot welke kostbare resultaten het bewerken van dit onderdeel der geschiedenis leiden kan en moet.

Nogmaals levert ons hier de schrijver het bewijs dat, ook al beperkt men de opzoekingen tot een bepaalden tijd en een bepaalde streek, het aanbrengen van nieuw ontdekte gegevens steeds van belang blijkt ter opheldering van vroegere intellectueele uitingen in het algemeen. Ditmaal is, naar ons gevoelen, van de gedane mededeelingen vooral opmerkelijk die welke Hendrik Pontanus, uit Arnhem, aanbelangt. Deze Pontanus vormde met Jacob van Deventer, Frans Hogenberg en Petrus de Aggere (van der Hoop?) de groep van Mechelsche geleerden die de aardrijkskunde met voorliefde beoefenden en in die wetenschap het tot verdiende befaamheid brachten.

Pontanus wordt ons voorgesteld in zijne betrekkingen met de Plantinsche drukkerij, waarvan een der rekenboeken ons leert dat in 1558 de man het uitzicht had van « un vieil homme à barbe blanche. » De aankoopen van Pontanus duiden aan dat studie bij hem levenszaak was. Hij vervaardigde zelf kaarten en het zal wel juist gezien zijn van den heer Verheyden waar hij het vermoeden uitspreekt dat hij

voor het snijden, kleuren en afwerken dier kaarten Peeter Draecx en Bernaert van de Putte gebruikte, zijne medeburgers in de woonplaats zijner keuze.

Omtrent de beide laatstgenoemden werden in den vroegeren arbeid van den heer Verheyden enkelen levensbijzonderheden medegedeeld, die hier met nieuwe gegevens worden aangevuld.

Wat Draecx aangaat, zijn het voor de afgrenzing zijner loopbaan zeer afdoende bescheiden, o. m. zijn rekwest van 1546 om octrooi als boekhandelaar te bekomen en zijn beroep regelmatig te kunnen uitoefenen. Besluit : de boekbinder Draecx was reeds boekhandelaar en kaartenkleurvóór 1544.

De nieuwe aanteekeningen rakende Bernaert van de Putte, den houtsnijder, zijn voor het meerendeel geput in een onuitgegeven handschrift van Frederik Verachter. Ze zijn er niet minder welkom om, daar zij meer licht werpen op de personaliteit van den kunstenaar.

Nog wordt in het werkje gehandeld over vreemde drukkers — Michiel van Hamont en Jasper Troyens — die voor het Mechelsche stadsbestuur werkten ; over H. Jaye (biografie, herdrukken der Costuymen in 1612, en van een Engelsch gebedenboekje, waarvan nog geen exemplaar bekend is) ; over Pieter Simons, achtereenvolgens boekhandelaar te Kortrijk, Rijsel, Brussel, Lier en Mechelen ; over Cornelis Sammers (tot nog toe een volslagen onbekende) en over Robert Jaye.

Kortrijk. G. Caullet.

⁂

Eene rijke boekverzameling is die van Lord Amherst of Hackney, waarvan een door Seymour de Ricci bezorgde Catalogus met verkorte titelopgaven onlangs « for private circulation » in het licht kwam. De *Hand-list of a collection of books and manuscripts belonging to the Right Hon. Lord Amherst of Hackney, at Dialington Hall, Norfolk. Cambridge, printed at the University Press, 1906*, is een statig boekdeel, royaal 8°, van 434 slechts op eene zijde gedrukte bll. ; het vermeldt 1103 nummers. Het plan was eerst geweest een *Catalogue raisonné* van de verzameling uit te geven, maar de uitvoering ervan werd door omstandigheden verhinderd. Toch was Seymour de Ricci reeds klaar gekomen met de beschrijving van meerdere honderden nummers : die aanteekeningen berusten thans onder de antiquaarfirma Quaritch, te Londen, « from whom specialists may obtain fuller information on a great many of the volumes described below ».

Aan incunabelen bezit de bibliotheek 139 nummers, waaronder 62 Duitsche, 33 Italiaansche, 1 Zwitsersche van Kesler te Bazel, 5 Fransche, 3 Spaansche, 28 Engelsche, waaronder niet minder dan 14 Caxton's, en 6 Nederlandsche : Prototypographer, 1465 ; Ketelaer en De Leempt, 1473 (?), Paffroet, 1499, en Veldener, 1483, allen reeds beschreven door Hain, Campbell of Copinger, behalve nr 63, dat wel is waar, met een vraagteeken voorzien is :

Prototypographer. 1460 ? Alexander Gallus, Doctrinale.

A single leaf on vellum of a 34 line edition. This edition is only known by similar single leaves rescued from bindings. This is therefore unique. From the Earl of Crawford's collection.

De vier bekende Nederlandsche uitgaven van Antonius de Solemne, te Norwich, in de 2e helft der 16e eeuw, zijn in de verzameling voorhanden.

Ook van zeldzame Nederlandsche drukken uit de 16e eeuw bezit de verzameling enkele exemplaren, zoo van het *Nieuwe Testament* (nr 175) in het Engelsch, gedrukt door Marten Emperour (de Keyser) te Antwerpen, 1534, 8° ; van eene andere Engelsche uitgave (nrs 179-181), Antwerp, Martin de Keyser and Simon Coc for Adrian Kempe, 1536, 4°, waarvan de Ricci vermeldt, zonder verder in bijzonderheden te treden, dat E. G. Duff onlangs gevonden heeft wie de ware uitgever was ; van nog twee Engelsche Nieuwe Testamenten (nr 186), Antwerp, Matthew Crom, 1538, 8° ; (nr 203), Antwerp, Daniel Vervliet, 1600, 4°.

Een eenig bekend exemplaar is : *Enchyridion ou manuel contenant plusieurs matieres traictees es livres de Lancien Testament exprimees par figures.* (Antw., Martin Empereur et Simon Coc, 1535, 8°.)

Eindelijk nog eene andere te Antwerpen verschenen en weinig bekende uitgave : (nr 474) *Sir Thomas More, A Dialogue of Comfort against Tribulation.* (Antw., Johan Fouler, 1573, 8°).

MENGELINGEN

De levensduur onzer drukwerken (1). — Van papier wordt ten huidigen tijd ongehoord veel gebruik gemaakt, en 't is niet gansch ten onrechte dat weleens van dezen tijd als van den papieren tijd wordt gewaagd. Waar zooveel papier benoodigd is, zijn sedert jaren reeds papiersoorten in den handel gebracht die slechts zeer geringe weêrstandskracht bezitten, vele houtvezelen bevatten en spoedig geel worden en vergaan. Ter wille van zijn lagen prijs wordt dit papier sedert eenige tientallen jaren ook voor drukwerk gebezigd en nog wel op groote schaal; zoo dat te vreezen is dat in een afzienbaren tijd een niet onaanzienlijk deel onzer geestesvoortbrengselen tot stof en assche zullen worden.

Is nu wellicht het verdwijnen van eenige of ook van vele onzer hedendaagsche litterarische producten bepaald geen verlies voor de wetenschap, toch zal de ondergang van enkele boeken van waarde, die ook de latere generatiën van dienst kunnen zijn, een betreurenswaardig feit zijn. Ook mogen wij niet uit het oog verliezen, dat het wegvallen van talrijke werken van geringere beteekenis, voor de komende geslachten niet gewenscht zijn kan, wanneer we bedenken hoezeer onze kennis van het leven en streven in vroegere tijden onvolledig zijn zou, indien de sterke perkamenten en de duurzame papieren die de eeuwen trotseerden, voor het meerendeel in stof vervallen waren en zoo slechts datgene tot ons ware gekomen dat in den loop des tijds steeds voor nieuwe afschriften of drukken in aanmerking kwam. Daarbij komt dat de taak onzer bibliotheken eene vrij ondankbare wordt, zoo zij geroepen zijn met geweldige kosten en groote moeite schatten bijeen te brengen, die, bij eenigzins druk gebruik, aldra vergaan zijn, en ook bij zeer zorgvuldige behandeling, slechts een paar menschenlevens kunnen benuttigd blijven.

Overwegingen van dien aard hebben de Koninklijke Universiteitsbibliotheek te Berlijn ertoe geleid tot het « Königliche Materialprüfungsamt » te Gross-Lichterfelde-West, het verzoek te richten het noodige te doen om in dezen verbetering aan te brengen. Over de termen van dit verzoek, en het daaraan gegeven gevolg, heeft het hoofd der derde afdeeling van het « Prüfungsamt », Prof. W. Herzberg eenige mededeelingen gedaan die van gewicht zijn (1).

Prof. Herzberg stelt om te beginnen vast, dat reeds vóór twintig jaar, A. Martens in de « Mittheilungen » gewezen heeft op het gevaar dat voor een goed deel onzer geestesproducten uit het gebruik van minderwaardige papiersoorten ontstaat. Destijds werden door het « Amt » de door hetzelve betrokken tijdschriften onderzocht, en ook een aantal boeken die de Koninklijke Bibliotheek en de bibliotheek van het Ministerie van Openbare Werken te zijner beschikking hadden gesteld. De uitslag van het onderzoek was recht bedroevend, want er bleek dat reeds na enkele tientallen jaren van de schatten onzer bibliotheken niet veel zou bewaard gebleven zijn : van ongeveer 100 tijdschriften waren er slechts 6 gedrukt op papier dat eenige waarborg voor weêrstandsvermogen van eenigen duur aanbood. De oorzaak van de minderwaardigheid van het papier werd bevonden gelegen te zijn in de voor het fabricaat gebruikte houtvezels, en ook waar de gebezigde grondstoffen zuiver bleken, had het papier niet de vereischte vastheid.

Uit het schrijven der Universiteitsbibliotheek trekt Prof. Herzberg terecht het besluit dat de toestand er niet beter op geworden is. In dat schrijven wordt vooreerst betoogd dat het voor de wetenschap en voor de openbare bibliotheken, die geroepen zijn de gedrukte litteratuur voor wetenschappelijk onderzoek te verzamelen en te bewaren, van het hoogste belang is dat die drukwerken in zulken

(1) Uit de *Kölnische Zeitung*, 20 Sept. 1907.

(1) In de "Mittheilungen des Prüfungsamts".

staat aangeworven worden dat te verwachten zij dat zij ook door latere generatiën wetenschappelijk kunnen benuttigd worden. Verder wordt er op gewezen dat sedert de uitvinding van het met houtvezels gefabriceerde papier — een goede 60 jaar geleden — maar meer in 't bijzonder in den huidigen tijd, onder den druk van gespannen concurentie in handel en nijverheid, de vrees dat voor wetenschappelijke werken licht vergankelijk papier gebruikt wordt, meer en meer gewettigd is geworden, wat overigens door talrijke chemische en microscopische onderzoekingen geconstateerd werd. Het papier waarvan gebruik wordt gemaakt voor onze boeken en tijdschriften is wat duurzaamheid betreft voor het meerendeel van slecht gehalte ; en het schijnt volstrekt niet onmogelijk dat men, voor een deel der in de bibliotheken bewaarde litteratuur, nutteloos geld en moeite zal hebben aangewend.

Het « Prüfungsamt » verklaart zich gaarne bereid in de mate zijner krachten mede te werken om in den bestaanden toestand verbetering te brengen. Er werd besloten nogmaals het papiergehalte van een aantal oudere en nieuwere boeken te toetsen, en dan verder te handelen naar de ervaring zal geleerd hebben. De Minister van Onderwijs was het daarmede eens, en door de Koninklijke Bibliotheek werden van ongeveer 400 verschillende drukken papiermonsters voor het onderzoek verstrekt. Over den uitslag zal een uitvoerig bericht gepubliceerd worden. De papiermonsters zijn o. a. genomen van een werk dat, om reden van den slechten staat waarin het zich bevindt, aan het verkeer is moeten onttrokken worden : F. G. Puchta, Cursus der Institutionen. 9. Auflage, 1881. Bij onderzoek is gebleken dat de snelle ondergang van het boek niet te wijten is aan de samenstelling van het papier, wel aan de onvoldoende vastheid ervan. In de 26 jaar die verloopen zijn sinds het boek van de pers komt, heeft gewis het papier wel iets aan vastheid ingeboet ; toch is kunnen bewezen worden dat het papier nimmer vastheid genoeg heeft gehad. Voor een geringe kostenverhooging, 10 pfennig per deel, had de uitgever, zoo is aan Herzberg gebleken, deugdelijk papier kunnen bekomen. Dat zou, naar Herzberg's gevoelen, eveneens het geval zijn met andere werken die een spoedig verval te gemoet gaan. Uit eigen ervaring kunnen wij nog een ander werk aanwijzen, nl. de Allgemeine Deutsche Biographie. Nu reeds is het papier van die duitsche monumentale uitgave, die ook als stoffelijke uitvoering, uitstekend hadde moeten zijn, in de oudere banden geel en broos geworden, en ook voor de in deze eeuw verschenen deelen schijnt het gebruikt papier geen voldoende weêrstandskracht te bezitten.

Prof. Herzberg besluit zijne belangwekkende mededeelingen met een warmen oproep aan onze uitgevers : hij wenscht dat zij er een eer in stellen bij de keuze van papiersoorten de grootste omzichtigheid in acht te nemen en alleen zulk papier te gebruiken dat aan alle berechtigde vereischten voldoet. Is dat over het algemeen niet zoo dadelijk doenbaar, toch zou er moeten gezorgd worden dat minstens de exemplaren die de uitgevers verplicht zijn aan de bibliotheken te ververstrekken, op goed papier worden gedrukt. Naar Herzberg's oordeel zijn hier geen onoverwinnelijke bezwaren in het spel, en ook de onkosten zouden niet noemenswaardig hooger zijn. Overigens moeten bezwaren en hoogere kosten wijken voor het na te streven doel, dat noodzakelijk moet bereikt worden, zoo men geen toestand wil zien ontstaan die voor de belanghebbenden nog veel ingrijpender maatregelen zou noodig maken.

Ten slotte doet Hertzberg uitkomen dat ook, wat de dagbladen betreft, betere toestanden zonder bijzondere moeielijkheden kunnen geschapen worden. Dat bewijst het initiatief van een groot politiek dagblad, dat nu reeds de voor bibliotheken bestemde exemplaren op papier zonder houtvezels drukken laat, « ten einde zij, na eeuwen nog, de huidige staatkundige en economische verhoudingen kunnen doen kennen ». Genoemd is het blad niet. Er mag echter aan getwijfeld dat nog andere groote bladen zullen bereid gevonden worden, exemplaren op duurzamer papier te doen drukken ; want de moeielijkheden die moeten overwonnen worden, waar de bladen op rotatieven en

op papier zonder einde gedrukt worden, zijn niet zoo gering als men, afgaande op Herzberg's verklaringen, wel denken zou.

⁂

Eene klacht over het versnijden van manuscripten — « Den tyd heéft ons beroofd van de oudste Rymen, doôr diên dat de Druk-konst voôr het jaer 1445, oft daer omtrent, noch onbekend was : en de hedendagsche Drukkers verdrukken, versnipperen, ja vernielen menige schoone Antiquiteyten van perkemente Rym-boeken, ja zelfs om de roode letteren in de almanachen te konnen drukken. »

Historie, regels ende bemerkingen wegens de Nederduytsche Rym-konst,... doôr eenen Liefhebber der zelve konst. (G. Bouvaert). Antw. z. j. (1773) 8°.

⁂

Ook cryptographie (!). — In een volksboekje uit het laatst der 17e eeuw : *Het Hof ke der liefde ofte vryagie. Met veel schoone Amoureuse Minne-Brieven, en vermacckelycke Discoursen, en Geraetsels. Ooch om Brieven te schryven in cyffer Letters die niemant Lesen en han als die hem schryven, vermaeckelych om Lesen. T'Amsterdam (?) By Pieter de Griech, Achter Burgwal*, 12°, komt het volgende staaltje van naieve cryptographie voor :

« *Om brieven te schryven aen syn Alderlieffste in Cyffier-letters de welcke niemant lesen en han als die hem schryft.*

A E I O U L M N R
1 2 3 4 5 6 7 8 9

D2 g2t945w3gh2yt d32 3ck 5 7y82 16d2953zfst2 g2sw4928 h2bb2 s16 3ck 16tyt v46h29d28 28d2 b264v28 5 16tyt by t2 st128 t4t 38d29 225w3gh2yt v18 7y82 d44dt g26yck 56 s56t b2v38d28.

Explicatie.

De getrouwigheyt die ick u myne alderliefste gesworen hebbe sal ick altydt volherden ende beloven u altydt by te staen tot inder eeuwigheyt van myne doodt gelyck ul. sult bevinden. »

⁂

Prof. Henry R. Proctor's *Report on the respect of coloured glass in protecting leather from the action of light*, gaf den heer Seymour-Jones aanleiding tot de volgende bemerking : Voor werkplaatsen, leeszalen en derg. is goede verlichting eerste vereischte. Maar in boekenmagazijnen, en vooral voor glazen tentoonstellingskasten zou een geel, olijf- of oranjekleurig glas minder ongeschikt zijn. Tegenover het voordeel de banden tegen het zeer nadeelige rechtstreeksche zonnelicht te beschermen, staat dan echter het nadeel een mystisch halfdonker brengen in plaatsen waar wegens de voortdurende opzoekingen goed licht eveneens onmisbaar is.

⁂

Volksbibliotheken in Noorwegen. — Margaretha Meyboom besprak in de Gids « de reorganisatie van de Volksbibliotheken in Noorwegen. » De Staat ondersteunt doelmatig de 650 bestaande Volksboekerijen, terwijl de hoofdleiding en catalogiseering in handen is van een centraal ambtenaar, den heer Haaken Nyhuus. Aan te koopen werken worden uit ingezonden lijsten door de diverse bibliothecarissen uitgekozen, en hun wordt daarna een gedrukte catalogus-kaart toegestuurd. Omslachtig is het stelsel wel, dunkt ons, en niet zonder bezwaren, daar met de speciale behoeften van ieder afzonderlijke bibliotheek daarbij geen rekening wordt gehouden. Terecht stelt de schrijfster de vraag of we — in Nederland evenzeer als in België — ooit zoover komen; « onze volksaard is meer individualistisch dan die der Scandinaven.

« Bij een niet van elementaire ontwikkeling verstoken volk, moet dergelijke centraliseering overigens wel doenbaar zijn, en wij stellen ons voor dat de literatuur, de uitgevers en de boekhandel evenzeer als de bibliotheken bij zulk een schikking goed zouden varen : immers zou een degelijk boek onmiddellijk, en in ruim 600 exemplaren, in een uitgebreiden kring van van lezers te recht komen; wat te onzent zelfs voor de beste werken nog een droombeeld heeten mag.

« Toch komt het mij voor, dat er in die richting ook in ons land gewerkt zou kunnen worden. Wanneer de bibliothecarissen van verschillende bibliotheken in één stad eens het voorbeeld gaven, zij zouden één zelfden band kunnen uitkiezen en samen een binderij opzetten, waar goed

loon werd uitbetaald. Wanneer die band mooi en practisch was, zouden van zelf een groep bibliotheken in ons land 't over één zelfde wijze van catalogiseeren eens kunnen worden en al vast een begin maken met het drukken van een catalogus met de zetmachinen, waardoor het leveren van goedkoope cataloguskaartjes mogelijk zou worden. » E. DE B.

***

Gerard van Swieten als censor. — In de Maatschappij der Nederlandsch Letterkunde te Leiden, hield prof. dr. E. C. van Leersum, hoogleeraar in de medischen faculteit aan de universiteit aldaar een voordracht over : *Gerard van Swieten als censor*.

Na met een enkel woord te hebben gezegd wie Gerard van Swieten was, herinnerde spr. aan de belangrijke rol, die nederlandsche geleerden in de 18e eeuw in het wetenschappelijk leven van Weenen hebben vervuld, waarvoor Oostenrijk hun nog altijd erkentelijk is. Onder deze geleerden neemt Gerard van Swieten een eerste plaats in. Een merkwaardig manuscript heeft spr. in staat gesteld zijn kennis aangaande dezen man belangrijk te vermeerderen en hem van een bijzonderen kant te leeren kennen, nl. als censor in Weenen. Spr. ging vooraf de omstandigheden na die tot het vertrek van van Swieten naar Weenen hebben geleid.

Van Swieten was een der beste en door hem meest geliefde leerling van Boerhave. Hij heeft aan de Leidsche Academie wel onderwijs gegeven, maar niet in de hoedanigheid van hoogleeraar. Siegenbeek wijt dit aan de mindere verlichting en verdraagzaamheid van die dagen, welke niet gedoogden dat een belijder van den roomsch-katholieken godsdienst een post van openbaar leeraar bekleedde.

Toen de secretaris van curatoren, van Royen, Boerhave eens kwam polsen over de capaciteit van dergenen, welke hem zouden kunnen opvolgen, heeft Boerhave van van Swieten niet gerept, vermoedelijk omdat hij het nuttelooze van zulk een aanbeveling inzag. Na Boerhave's dood werd de R. Kath. van Swieten dan ook niet benoemd. Dat gaf aanleiding tot groote ontevredenheid onder de studenten, die zelfs tot oproer zoude zijn overgeslagen, indien hij hen niet tot bedaren had weten te brengen door de verzekering, dat hij zijn voordrachten zou laten drukken.

De ziekte van de aartshertogin Marianne, echtgenoote van Karel van Lotharingen, maakte een eind aan het ambteloos leven van van Swieten. Daar de doctoren geen verbetering in de ziekte konden brengen, verzocht Maria Theresia, zuster der aartshertogin, van Swieten naar Brussel over te komen en de geneesheeren met zijn raad bij te staan. Van Swieten was evenmin gelukkig, want kort na zijn komst kwam de aartshertogin te overlijden ; doch hij legde zooveel tact aan den dag bij de onderling twistende geneesheeren, dat Kaunitz de Keizerin daarover uitvoerig berichtte. Dit bericht zal ongetwijfeld er toe hebben bijgedragen, dat de Keizerin besloot van Swieten naar Weenen te beroepen. In 1745 gaf hij aan die roepstem gehoor. Als lijfarts en als gewoon hoogleeraar in de geneeskunde, later als praefect van de hoofdbibliotheek, wist van Swieten met zijn groote gaven te woekeren en slaagde hij er in het vertrouwen zijner heerscheres te winnen.

De trouw jegens de Keizerin bracht hem al spoedig in conflict met de Jezuïten. Dezen waren belast met de censuur der buitenlandsche boekwerken. De wijze waarop zij hun taak opvatten, liet evenwel te wenschen over... Nu eens handelden ze te lichtvaardig, zoodat zij boeken, die als staatsgevaarlijk mochten worden beschouwd, door de vingers lieten glippen, dan weer gingen zij bij hun onderzoek te werk op een wijze, die liet doorschemeren, hoezeer zij hun eigen belang stelden boven dat van den Staat. Daarom liet van Swieten niet na de Keizerin er op te wijzen, dat de Jezuïten als censoren in hun taak te kort schoten en haar van de noodzakelijkheid eener herziening der censuur te doordringen. Dat viel hem te gemakkelijker, nadat eenige geschriften in het land waren verschenen, waarin de persoon der Keizerin op smadelijke wijs bejegend werd. Die herziening gaf aanleiding tot een langen en hardnekkigen strijd tusschen van Swieten en de orde, waarin eindelijk de eerste de overwinning behaalde. Zoo zien wij dan ook spoedig van Swieten met het

voorzitterschap van de censoren-commissie en met de censuur van de medische filosofische geschriften belast en in die commissie meer vrijzinnige elementen de plaats der Jezuïten innemen. Evenwel volkomen verslagen waren dezen niet. Een tweetal hadden nog zitting in de commisie en voor deze moest van Swieten zich nog altijd in acht nemen. Hoe hij dit deed, leert i. a. het manuscript. Dit bevat een lange lijst (ruim 300) van titels van geschriften, waarachter van Swieten als cencor zijn op- en aanmerkingen geplaatst heeft, maar niet in gewoon schrift, doch in stenografische karakters. Wanneer dan al een onbescheiden oog een blik op die aanteekeningen liet vallen, dan werd het uit die kabalistische teekens toch niets wijzer.

Het systeem, waarvan van Swieten gebruik gemaakt heeft, is dat van Ramsay, dat in de 17e eeuw in Engeland, Frankrijk en Duitschland vrijwel gebezigd werd en ook in Holland, zooals blijkt uit het voorkomen van stenographische aanteekeningen in een in de Leidsche Universiteitsbibliotheek aanwezig dictaat van Albinus. Spr. deelde nu eenige bijzonderheden omtrent dit systeem mede en lichtte die toe met een aantal projectiebeelden.

Daaruit bleek, dat van Swieten in de stenographie zeer bedreven was. Ook liet spr. eenige voorbeelden zien om eenige moeilijkheden te doen uitkomen, die de ontcijfering van het sinds lang vergeten systeem medebrengt. Spr. is er in geslaagd de oordeelvellingen van van Swieten, die zooals boven is opgemerkt, 300 boekwerken betreffen, zoo goed als geheel te ontcijferen en daardoor was hij in staat gesteld kennis te maken met van Swieten als censor; daardoor heeft hij diens smaak leeren kennen, en het standpunt dat hij ten opzichte der litteratuur van die dagen innam. Van Swieten was gewoon bij een werk het woord « damnatu » te plaatsen, wanneer het naar zijn meening niet mocht worden toegelaten. Als goed zoon van de katholieke Kerk duldde hij geen critiek op de leerstellingen zijner kerk, noch dat daarmede den draak werd gestoken. Daarom plaatste hij alle dusdanige werken zonder pardon op den index. Als voorbeelden haalde spr. eenige werken van Voltaire aan. En hij was ondanks zijn strijd met de Jezuïten, onbevooroordeeld genoeg om ook de geschriften, die tegen deze orde gericht waren, te verbieden. Van blinden geloofsijver was evenwel bij hem geen sprake, dat getuigt zijn milde oordeel over eenige werken, die een protestantschen geest ademen. Vrijdenkers als Diderot, Hume en anderen vonden echter geen genade in zijn oogen. Met bijgeloof had hij niet op. Alles wat naar superstitie riekte, werd met een damnatur gebrandmerkt. Met welk een plichtsbetrachting hij zijn taak vervulde, blijkt uit de omstandigheid dat hij zich de moeite gaf, ook de meest onschuldig lijkende werken door te lezen, die ondanks hun onschuldigen titel, volgens de begrippen van die dagen, afkeuring verdienden.

Het manuscript leert ook dat van Swieten een man van strenge zeden was en het noodlot heeft gewild, dat hij een groot deel van zijn kostbaren tijd aan het lezen van obscœne werken heeft moeten wijden. Deze gingen alle op den index, maar het blijkt intusschen, dat van Swieten voor sierlijke taal en stijl niet onvoelig was. Wat van Swieten's oordeel over de natuurwetenschappelijke en medische geschriften van zijn tijd betreft, verwees spr. naar een artikel in *Jauves*, Archives internation. pour l'histoire de la Médecine. Daarin zijn de oordeelvellingen over een groot aantal van dergelijke geschriften medegedeeld.

Uit een en ander trok spr. de conclusie, dat het manuscript ons een belangrijken stap nader brengt tot de kennis van dezen bekenden Hollander. Het leert ons aldus, besloot spr., van Swieten kennen als een vroom, rechtschapen en tevens liberaal man, die in wetenschappelijk opzicht hoog boven zijn tijdgenooten uitstak.

N. Rt. C.

***

Diefstallen in Bibliotheken. — De fransche bladen vermelden eene ontvreemding van kostbare manuscripten in de gemeentebibliotheek te Saint-Germain-en-Laye. De diefstal schijnt in den loop van de maand September, tijdens het verlof van den bibliothecaris, hr. Bonnaut, gepleegd te zijn. De ontvreemde handschriften,

twee in getal, stammen uit de 15e en de 16e eeuw. Het zijn : *Les Statuts de l'Ordre royal de Saint-Michel* en een rijk verlucht getijdenboek.

De *Statuts* is een zestiendeeuwsch manuscript van 61 bladen velijn (0.22×0.16,5); het is versierd met twee miniaturen, waarvan de eene Koning Hendrik II voorstelt, die tusschen twee hoogwaardigheidsbekleeders het kapittel der orde voorzit; zij bevat 18 figuren. De andere miniatuur stelt voor aartsengel Michaël die den duivel vertrapt; in den achtergrond het profiel van de bekende abdij van Mont St-Michel, zetel van de door Lodewijk XI gestichte orde. De band is van den tijd; hij vertoont de pyramide die op al de boeken van den Kardinaal Karel van Lotharingen, aartsbisschap van Reims, voorkomt, met zijne spreuk : *Te stante, virebo.* Het handschrift is eene erfgift van Dr. Ducastel, en het is zeer bekend. Verschillende studiën werden er aan gewijd door den heer Dutilleux, voorzitter van de *Société des archéologues de Seine et Oise.* Zijn groote waarde maken uitsluitend de miniaturen uit; van de *Statuts* zelven bestaan meerdere exemplaren, o. a. in de Bibliothèque nationale te Parijs.

Het Getijdenboek zou toebehoord hebben aan een edelman van het gevolg van Koning Jacob I Stuart, die tijdens zijn ballingschap geruimen tijd verblijf hield in het koninklijk kasteel te St-Germain-en-Laye. Het heeft 92 bladen (0.18,3×0.10) en bevat 65 miniaturen die doorgaan als zeer fraai.

Volgens de laatste berichten is thans een der handschriften, de *Statuts*, te Londen teruggevonden en de dief, een gewoon bezoeker der Bibliotheek, aangehouden. Van het Getijdenboek is nog geen spoor gevonden.

***

In de maand Augustus van dit jaar werd te Antwerpen, in de onmiddellijke nabijheid van het Museum Plantin-Moretus, een museum voor Folklore geopend, waarvan de bestanddeelen sedert jaren werden bijeengebracht, niet zonder groote moeite en kosten, door den dichter Max Elskamp, de heeren Fierens, De Bruyn, e. a. Deze heeren nu, tot de overtuiging gekomen dat het verzamelde in hoofdzaak nagenoeg volledig was, boden de vrucht hunner geduldige en ijverige nasporingen der stad aan, en deze besloot de collectie onder dak te brengen in een daartoe opzettelijk gebouwde huizinge.

Het ligt niet op onzen weg hier het rijk aantal op het gebied der algemeene volkskunde bijeengebrachte voorwerpen, die in methodische en smakelijke indeeling zijn uitgestald, van naderbij te beschouwen : er is zoowat van alles wat de folklore aanbelangt.

De enkele opsomming van de rubrieken zooals die in den catalogus voorkomen zal daarvan een voldoende overzicht geven. Die rubrieken zijn : 1° De huisinrichting : bouw en schikking ; vuur en licht; meubileering ; keuken en disch ; eet- en drinkwaren ; — 2° Het familieleven : de kindsheid; de mannelijke leeftijd ; de dood ; de huiselijke bezigheden ; kleedij en opschik ; huiselijke tijdverdrijven. — 3° Beroepen en ambachten. — 4° Maatschappelijk leven : de school; de loting ; de militaire dienst; verkiezingsfolklore ; volksmaatschappijen ; volksspelen ; kermissen, stoeten, ommegangen. - 5° Bestuur en rechtwezen. — 6° Het godsdienstig leven. — 7° Tooverkunst. — 8° Wetenschap. — 9° Literatuur. — 10° Muziek. Kunst : schilderkunst ; beeldhouwkunst ; gravuur ; aardewerk ; volkskleinooden.

Bij de afdeeling folkloristische literatuur, als daar zijn blauwboekjes, schooluitgaven, stichtelijke lectuur, gedrukte volksliederen en -prentkunst, wenschen wij even stil te staan.

Die literatuur nu kan nog niet veel meer dan de kern worden genoemd van hetgeen zij, naar wij hopen, eens zal worden. Zij bevat alles bij elkaar 67 nummers. Aan eigenlijk gezegde blauwboekjes bezit het Museum slechts een zestal late uitgaven (18e en 19e eeuw) van drie oude ridderromans : *De Ridder van avonturen Helias ; Der vrouwen Peerle* (3 drukken) en *Een schoone Historie van Jan van Parijs* (2 drukken) ; een dertigtal Heiligenlevens en katholieke schoolboekjes, een paar liederboekjes en verder enkele werken die daar waarschijnlijk bij vergissing zijn onder gesukkeld, nl. Jacob Cats' *Selfstryt*. In de afdeeling volkliteratuur is alleen te ci-

teeren eene zeldzame uitgave van *Celestina, een tragicomedie van Calisto eñ Melibea*, t'Handtwerpen, by Heyndric Heyndrickz, in de Lelie-bloeme (158...) 8° — De prentkonst is beter vertegenwoordigd, ook zoo de liederuitgaven in-plano. Alles echter van jongeren datum : niets van vóór het midden der 18e eeuw.

Onder Rechtwezen (allerlei) vinden we ingedeeld het tweede bekende exemplaar van het hoogstinteressante boekje : *Der Fielen, Rabauwen oft der Schalcken vocabulaer, ooc de geweynste manieren der bedeleeren of bedeleressen*, Antwerpen, Jan de Laet, 1563, (en niet 1663, zooals de Catalogus verkeerdelijk opgeeft). Het boekje bevat een paar bladzijden met bewoordingen uit de 16e-eeuwsche dieventaal en hunne uitlegging. Het is zoo zeldzaam, dat Is. Teirlinck er geen gebruik heeft kunnen van maken voor zijn *Woordenboek van het Bargoensch*.

Dit gedeelte der rijke verzameling behoeft bepaald aanvulling. Victor de Meyere, de conservator van het nieuwe museum, zal voorzeker wel zijne beste krachten aanwenden om tot die aanvulling geleidelijk te komen. Het ware echter hoogstwenschelijk dat het Museum hiervoor ook rekenen mocht op de medewerking en de vrijgevigheid van het publiek te wiens behoeve de folkloristische collectie werd bijeengebracht.

VRAGEN

In de *Kronijk van het Historisch Genootschap*, 8sten jaargang, 1852, worden op blz. 324 twee boeken genoemd (uit de nalatenschap van Paulus Merula), waaromtrent ik gaarne nadere inlichting zou hebben, namelijk :

Geldro Gallica conjuratio... Antv. 1542 ; ibid. De comitatibus Juliacensi et Geldrensi erectis in ducatus, anno 1326.

Het eerstgenoemde boekje : « Geldro Gallica conjuratio » (van J. Servilius) is mij bekend, maar niet het klaarblijkelijk daarachter gevoegde werkje betreffende 1326, welk jaartal intusschen in elk geval foutief schijnt te zijn.

Verder :

Dialogus super jure ducatus Geldriae, in 4to.

De meer uitvoerige titel : Dialogus inter Romanum et Gelrensem milites super jure ducatus Gelrie, wordt aangehaald door Is. An. Nijhoff, Gedenkwaardigheden, dl. VI, 1, blz. XXV, noot 1, die daar echter een handschrift beschrijft. Dit stuk schijnt dus gedrukt te zijn, maar ik heb het nergens vermeld gevonden.

Indien men mij omtrent deze beide boeken iets kan mededeelen, zal ik voor eenig bericht zeer verplicht zijn.

Arnhem. P. Gouda Quint.